

ІСТОРИЧНА МОНОГРАФІЯ

В.П.Марочкін

Антифеодальний
і визвольний
рух
на Україні
в першій
чверті XVIIст.

В.П.Марочкін

Антифеодальний
і визвольний
рух
на Україні
в першій
чверті ХVІІ ст.

Київ
„Вища школа”
1989

Монографія присвячена визвольній боротьбі українського народу в першій чверті XVII ст. проти гніту Речі Посполитої, розглядається також тенденція до возз'єднання України з Росією. Залучення в науковий обіг нових архівних матеріалів дало змогу автору більш повно висвітлити названу проблему і зробити ряд нових висновків. Переглянуто також деякі концепції вітчизняної дожовтневої і польської буржуазної історіографії.

Для викладачів, науковців, аспірантів.

Монография посвящена освободительной борьбе украинского народа в первой четверти XVII в. против гнета Речи Посполитой, рассматривается также тенденция к воссоединению Украины с Россией. Вовлечение в научный оборот новых архивных материалов дало возможность автору более полно осветить названную проблему и сделать ряд новых выводов. Рассмотрено также некоторые концепции отечественной дооктябрьской и польской буржуазной историографии.

Для преподавателей, научных работников, аспирантов.

Рецензенти: член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор *Ф. П. Шевченко* (Інститут історії АН УРСР); доктор історичних наук, професор *В. Ф. Інкін* (Львівський держуніверситет)

Редакція літератури з історії і права

Редактор *З. В. Макуха*

Особлива увага дослідників до проблеми класової боротьби в усій складності і різноманітності її форм і виявів пояснюється тим, що, як відмічав В. І. Ленін, „класова боротьба, боротьба експлуатованої частини народу проти експлуататорської лежить в основі політичних перетворень і кінець кінцем вирішує долю всіх таких перетворень” [5, 319]. У дослідженні цієї проблематики радянська історична наука досягла помітних успіхів – опубліковано монографії та окремі статті, проведено дискусії й обговорення. Однак ряд аспектів проблеми потребує подальшого дослідження, адже сьогодні, в час революційної перебудови, перед радянськими вченими-суспільствознавцями, а отже, і перед істориками стоїть завдання „сміливої, ініціативної постановки нових проблем, для їх творчої теоретичної розробки” [7, 101]. У цьому плані велике наукове значення має дослідження антифеодалного і визвольного руху на Україні в першій чверті XVII ст.

Відомо, що історичні обставини того часу зумовили тісне поєднання класової боротьби на українських землях з визвольним рухом, об'єктивно спрямованим проти влади шляхетської Польщі за возз'єднання України з Росією. „Боротьба народних мас проти соціального гніту польських і українських феодалів, – відзначається в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, – тісно перепліталася з визвольною боротьбою проти національного гноблення” [8, 7]. Вона становила характерну рису політичного життя українського народу, впливала на різноманітні сфери його суспільного буття. Класова і визвольна боротьба була своєрідним коригуючим фактором соціально-економічних процесів, основних аспектів державного життя, етнокультурного розвитку українського народу. Тому об'єднуювальний рух на Україні в досліджуваний період не можна розглядати поза цією боротьбою.

Водночас доводиться констатувати, що не всі аспекти цієї важливої теми знайшли належне висвітлення в радянській історіографії. Чекають на свого дослідника такі питання, як вклад різних суспільних груп і категорій населення в цю боротьбу, діалектика форм і методів соціального протесту, та ін. Тому автор монографії намагався спростувати фальсифікацію буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії, псевдонаукове

трактування нею найважливіших питань історії українського народу. Передусім це стосується антифеодальної і визвольної боротьби народних мас на Україні та прагнення їх до єднання з братнім російським народом.

Метою дослідження є висвітлення антифеодальної і визвольної боротьби селян, міщан і козацьких низів, а також характеристика різноманітних форм і діалектики переростання тих чи інших проявів соціального протесту народних мас України у відкриті збройні повстання, розкриття прагнення українського народу до воз'єднання з братнім російським народом.

Для повнішого розкриття характеру і спрямування антифеодального й визвольного руху на Україні в першій чверті XVII ст. автор у загальних рисах досліджує також соціально-економічне становище і правовий статус селян, міщан і козаків.

Проте питання діяльності братств та інших проявів соціально-політичного руху, достатньо висвітлених у спеціальних працях радянських істориків, а також у багатотомній „Історії Української РСР” автор не розглядає.

Дослідженням питань історії України першої чверті XVII ст. займалися українські, російські, польські дворянські і буржуазні історики. Не дивлячись на тенденційність у підборі та інтерпретації фактів і джерел, що часом мали місце, їхні праці все-таки не слід оцінювати, як зведення фактів і довідок, оскільки з наукової точки зору вони становлять значну цінність.

Так, історик М. І. Костомаров (1817–1885) у своїх працях один з перших висвітлював роль народних мас у визвольній боротьбі. Однак головною силою цього руху він вважав козацтво. Помітивши соціальну диференціацію населення України, він водночас заперечував соціальну суть визвольної боротьби українського народу і головну причину виступів вбачав в етнічних протиріччях „між південноруською і польською національностями” [82а, 34].

Ряд фактів, що об'єктивно свідчать про наростання визвольного руху на українських землях в першій чверті XVII ст., знаходимо в працях українського історика П. О. Куліша (1819–1897). Однак він заперечував соціальний характер боротьби українського народу [86, т. 1, 363; т. 2, VIII, III, 421; 87, XVIII, 323]. Аналогічна тенденція спостерігається в працях відомого українського історика В. Б. Антоновича (1834–1908), який засуджував селянсько-козацькі повстання і класову боротьбу взагалі, не помічав поглибленого процесу соціальної диференціації серед селян, міщан і козаків [17–19].

Один з відомих істориків України академік М. С. Грушевський (1866–1934) глибокого дослідив питання антифеодальної

і визвольної боротьби українського народу. Його дослідження не дивлячись на певну тенденційність по суті стали надійним фундаментом для майбутніх дослідників історії України. Водночас він приписував заслуги збереження етнічного обличчя української нації дрібній православній шляхті, яка „залишається вірною своїй „руській” вірі, старим традиціям...” [46, 242], з чим не можна погодитись. Лише боротьба народних мас України за своє соціальне і національне визволення спричинила збереження, а надалі і розвиток української народності та нації.

Відверта фальсифікація історичних подій на Україні цього періоду належить польській дворянській і буржуазній історіографії. Фундатором так званої теорії пустельності і незаселення українських земель став клерикально-націоналістичний історик Кароль Ішайноха (1818–1868). Він безпідставно твердив, нібито саме шляхті належить заслуга інтенсивної колонізації південно-східних земель України [185, 70].

На великопольських позиціях обґрунтовувалися теорії польських реакційних істориків О. Яблоновського (1829–1913) і Ф. Равіті-Гавронського (1846–1930). Вони підносили так звану цивілізаторську місію польської шляхти на Україні, засуджували будь-які прояви незадоволення народних мас на українських землях [162, 368; 179а, 238]. Хибна методологічна позиція і неправильна оцінка ролі народних мас в антифеодальній і визвольній боротьбі властива також російській дворянській і буржуазній історіографії. Так, відомий російський історик С. М. Соловйов (1820–1879) засуджував виступи народних мас. Тенденційно замовчуючи соціальну суть класової боротьби, він намагався довести, нібито головною причиною народних виступів слід вважати „релігійні гоніння” православного населення з боку польської шляхти і католицького та уніатського духовництва [123, 422]. Не менш відомий історик В. Й. Ключевський (1841–1911) вважав, що після Брестської унії 1596 р. боротьба народних мас України носила виключно релігійно-національний характер [76, 113].

Разом з тим, варто усвідомити, що без праць вищезазначених вітчизняних та зарубіжних істориків, які провели велику дослідницьку роботу, було б далеко важче успішно вивчати історію України радянським історикам.

Прогресивні діячі Росії, України і Польщі з великим інтересом ставилися до соціальної боротьби на Україні в період феодалізму. Революційні демократи О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, А. Міцкевич у своїх творах гостро критикували позицію реакційних дворянських і буржуазних істо-

риків, розкривали соціальну суть і спрямованість боротьби українського народу.

Якісно новий етап у дослідженні основних проблем історії класової боротьби розпочався після перемоги Великого Жовтня. Так, відомий радянський історик М. Н. Петровський (1894–1951) характеризував антифеодальну боротьбу як народні рухи [110, 117]. Неоціненна заслуга в дослідженні історії українського козацтва і його ролі в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу належить академіку Д. І. Яворницькому (1855–1940) [140, 624]. Значний вклад у розробку проблеми вніс К. Г. Гуслистий (1902–1973), який вперше в радянській історичній науці дослідив антифеодальну і визвольну боротьбу українського народу в другій половині XVI – першій половині XVII ст., зокрема розкрив зміст і характер народних виступів, показав прагнення українського народу до воз'єднання з Росією [49, 188; 50, 23–53].

В 50–60-х роках радянська історична наука збагатилася рядом цікавих наукових праць, в яких крім загальних проблем висвітлювалась антифеодальна і визвольна боротьба українського народу в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Соціально-економічний розвиток України напередодні визвольної війни розкривається в монографіях О. І. Барановича та І. Д. Бойка [24, 198–232; 25, 211; 30, 332]. Характерною рисою радянської історіографії став всебічний підхід у висвітленні економічного становища і вкладу в антифеодальну і визвольну боротьбу різних класів – станів того часу. Зокрема, місце і роль козацтва в русі за визволення українських земель з-під гніту шляхетської Польщі глибоко дослідив В. О. Голобуцький [38, 462]. В численних дослідженнях розкривається значення міського населення в розгортанні великої хвилі народних виступів. Насамперед це монографії і статті відомого радянського історика П. В. Михайлини [99, 260; 100, 115], а також дослідження Г. К. Швидько [139, 100]. На нашу думку, досить глибокого висвітлено визвольну боротьбу міського населення Києва в публікації Н. С. Сидоренко [118, 63–86].

Поряд з працями, присвяченими конкретним проблемам історії антифеодальної і визвольної боротьби українського народу, велике значення для правильного розуміння подій на Україні першої чверті XVII ст. належить монографіям, у яких розкриваються закономірності розвитку історичних подій на Україні в епоху середньовіччя. Це – дослідження М. А. Алекберлі, І. І. Смирнова, Ф. П. Левченка, В. В. Грабовецького, В. І. Буганова, Я. Д. Ісаєвича, Н. С. Рашби, багатотомні „Історія Української РСР” і „Історія Києва” та ін.

Досліджувана нами тема певною мірою знайшла відображення в працях істориків Польської Народної Республіки М. Горна, Е. Горнової, Л. Підгородецького, В. Сєрчика та ін. Так, у працях М. Горна досліджується питання класової боротьби в містах України першої половини XVII ст. [160, 243]; Е. Горнова займалася вивченням економічного становища в містах Галичини в 1590–1648 рр. [161, 385].

Водночас доводиться констатувати, що в названих нами працях не всі аспекти антифеодального і визвольного руху народних мас України вивчені досить глибоко. Передусім це стосується класової боротьби в першій чверті XVII ст.

В даній монографії досліджується питання антифеодальної і визвольної боротьби народних мас України. При цьому автор керувався вказівками В. І. Леніна, який визнавав законність, прогресивність і необхідність громадянських війн, війн поневолених класів проти поневолювачів і писав, що вони „принесли користь розвитку людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи (наприклад, самодержавство або кріпосництво)” [6, 293].

Важливе джерело при написанні монографії становили матеріали рукописних відділів бібліотек, архівів, в яких висвітлюється антифеодальна і визвольна боротьба народних мас України в першій чверті XVII ст. Зокрема, в Центральному державному архіві давніх актів СРСР у фондах Посольського приказу „Малоросійські справи” (ф. 124) виявлено документи, що свідчать про зростання політичних зв'язків України з Росією в першій чверті XVII ст. Певний інтерес становлять матеріали Литовської метрики (ф. 389). Особливо цінні документи і матеріали знайдено в фондах Центрального державного історичного архіву УРСР в Києві. В цих документах відображено різноманітні форми боротьби народних мас України проти панування шляхетської Польщі, а також велика кількість фотокопій документів з архівів ПНР (Головний архів давніх актів у Варшаві, Державний воєводський архів у Кракові та ін.).

Великий інтерес викликають документи, що належать Центральному державному історичному архіву Львова, зокрема „Магістрат міста Львова” (ф. 52), де висвітлюються становище і класова боротьба населення міста і околичних сіл.

Різноманітні матеріали про антифеодальну і визвольну боротьбу народних мас України в першій чверті XVII ст. зберігаються також у рукописних відділах Державної публічної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. І. Вернадського і Львівської наукової бібліотеки АН УРСР

ім. В. Стефаніка. Певний інтерес становлять документи ЦДАДА СРСР і ЦДА УРСР у Львові, копії яких зберігаються в архіві Інституту історії АН УРСР.

Важливим джерелом для роботи над монографією стали опубліковані в різний час „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, „Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов”, зокрема: „Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII вв. (1498–1795 гг.)” – К., 1878. – Ч. 6. – Т. 1; „Акты о городах (1432–1798 гг.)” – К., 1869. – Ч. 5. – Т. 1; „Акты о казаках (1500–1648 гг.)” – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1; „Акты Барского староства XVII–XVIII вв.” – К., 1894. – Ч. 8. – Т. 2 та ін. Велику наукову цінність становлять також „Жерела до історії України – Руси” (Львів, 1908. – Т. 8), де зібрано документи, в яких висвітлюються соціально-економічне становище і класова боротьба українського народу.

Значною допомогою в написанні монографії послужили археографічні збірники документів і матеріалів, опубліковані в радянський час (Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1; Історія України в документах і матеріалах/Упоряд. М. Н. Петровський і В. П. Путілов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3). В них зібрані цінні матеріали про економічні і політичні зв'язки двох братніх народів.

Використано збірники документів і матеріалів, опубліковані польськими буржуазними істориками XIX – початку XX ст. Зокрема, у виданні „*Źródła dziejowe*” (тт. 5, 20, 21) вміщено важливі відомості про стан „королівщин” у Волинському, Подільському, Руському воєводствах, наведено важливі статистичні і демографічні дані, а також „*Volumina legum*” – найповніше зібрання законів і постанов сеймових конституцій, в яких висвітлюються соціально-економічні відносини і класова боротьба на Україні. У збірнику документів „*Akta Grodzkie i Ziemskie*” (т. 20) вміщено матеріали гродських і земських судів, що свідчать про безправне становище народних мас. Певний інтерес викликають матеріали літописів, зокрема: „Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, издаваемый Комиссией для разбора древних актов” (К., 1888), а також праці козацьких літописців С. Величка і Г. Грабянки та ін.

Монографія складається з вступу, трьох розділів і висновків. У додатку пропонується розроблена автором карта антифеодальної і визвольної боротьби на Україні в першій чверті XVII ст., а також іменний і географічний покажчики та ряд неопублікованих та маловідомих опублікованих в різний час документів.

Розділ I БОРІТЬБА ТРУДЯЩИХ МАС УКРАЇНИ ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.

1. ПОГІРШЕННЯ СТАНОВИЩА СЕЛЯН, МІЩАН І КОЗАКІВ

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. на Україні посилилась феодальна експлуатація трудящих мас, внаслідок чого погіршилось їхнє соціально-економічне становище, що зумовилось значним збільшенням панщини та інших феодальних повинностей, посиленням національно-релігійного гніту з боку світських і духовних феодалів, коли весь тягар кріпосницького і національного гніту ліг на селянство, міську бідноту і козацькі низи [8, 5–6]. Цьому значною мірою сприяв розвиток у Речі Посполитій фільварково-панщинного господарства, що призвело до зменшення селянських наділів, а звідси – до погіршення економічного становища селян. Феодали відбирали в селян кращу землю для своїх фільварків, а решту ділили між селянами. Причому більші наділи одержували ті селяни, які мали тягло (воли, коні). Залежно від цього одні селянські господарства одержали повний наділ – 16 десятин, а переважна більшість – півволоки, третину або чверть волоки. Селяни, які не мали робочої худоби, одержували городи або загороди (по 3 морги), їх називали городниками або загородниками, а ті, що не мали землі, називалися халупниками. Відомі також інші категорії, зокрема комірники і кутники (підсусіди), які мешкали в чужих людей – сусідів, оскільки в них не було навіть свого житла. Так, в інвентарі Заславського ключа (Поділля) за 1623 р. чітко простежується соціальна диференціація селян на дворищних – 252 (41%), півдворищних – 91 (15), чвертників – 13 (2,1), городників – 167 (27,5), комірників – 83 (13,8%). Бідні селяни, які належали до трьох останніх груп, становили 43,4% [30, 301].

Ще більш наочна картина соціальної диференціації спостерігалася в Галичині. Зокрема, в Голгочанському ключі в 1622 р. 52,2% всіх селян були городниками або комірниками [68, 110].

Український радянський історик І. М. Шекера, досліджуючи питання селянських земельних наділів на Україні, дійшов висновку, що в першій половині XVII ст. в Галичині і на Західному Поділлі лише близько 15% селянських господарств мали наділ більше півлана, до 30 – півлана, майже 20% – менше чверті лана [61, 278].

Таким чином, наприкінці XVI – на початку XVII ст. посилюється процес соціальної диференціації українських селян, причому в першій чверті XVII ст. невпинно зростає кількість безземельних селян внаслідок наступу феодалів. Таке становище було типовим для країн феодальної Європи, де розвивалися товарно-грошові відносини. „Для купівлі ж потрібні були гроші. А їх міг доставляти тільки селянин. Звідси – новий тиск на селян, збільшення оброків і панщини, поновлене і все зростаюче прагнення обернути вільних селян у залежних, залежних у кріпаків...” [2, 329]. В магнатсько-шляхетській Речі Посполитій з її проблемами і протиріччями економічний визиск селянства набрав особливо жорстоких форм.

Досліджуючи історію селянства України, Н. М. Ткаченко переконливо довів, що спочатку експорт хліба з українських земель в країни Європи охопив Волинь і Галичину, а далі поширився на Київщину [131, 47]. Слід відзначити, що важливим стимулом у цьому процесі було зростання цін на хліб, що, в свою чергу, призвело до посилення експлуатації селян з боку феодалів. Уже в перші десятиліття XVII ст. через Гданський і Ельблонгський порти щорічно вивозилось 13 мільйонів пудів українського хліба і ще 5 мільйонів пудів іншими шляхами [37, 67]. Тільки в старокостянтинівських маєтках магната Острозького (Волинь), у копах і засіках було зосереджено майже півмільйона пудів хліба з урожаїв 1610–1614 рр., причому головним чином за 1614 р. [67, 125].

Розвиток фільварково-панщинного господарства призвів до збільшення феодальних повинностей і податків. Так, селяни с. Високого (Галичина) в 1616 р. з повного наділу щоденно працювали на панщині і, крім того, орали, боронували, гребли і жали [68, 112]. Ціоправда, враховуючи соціальну диференціацію селян, можна допустити, що заможні селяни відбували феодальну повинність руками своїх збіднілих сусідів.

У Волинському воєводстві панщина досягла п'яти-шести днів на тиждень від волоки [22, ч. 6, т. 1, дод. 130–132]. Але вже в 1606 р. селяни с. Ружин виконували „повинність съ польланковъ на каждый рокъ, то есть, чиншу – по грошей дванадцати Литовскихъ, работы – четьре днь в тыйдень” [там же, 337]. Крім того, в жнива селяни відбували п'ять толок, давали збіжжя, курей, яйця, пряли 3 лікті тканини і зобов'язувалися також їздити підводами за 10 миль „до Бугу” [там же]. Водночас у північних районах Волині (Полісся), де переважали болотисто-піщані ґрунти і фільварки не давали зиску, феодали одержували з селян ренту переважно грішми і продуктами харчування (медом, хутром, рибою, грибами).

На початку XVII ст. зростає також повинність селян північної Київщини. Тут теж з'являються фільварки як у королівських, так і в приватних маєтках. Водночас в окремих маєтках Ф. Тишкевича з Логайська впроваджується так звана волочна поміра [там же, 371–376]. В 1620 р. в Звягельській волості князів Острозьких тяглі селяни працювали в маєтках феодала весь тиждень, „крім торгового дня”, і платили ще по 8 грошів чиншу, давали гусей, курей по 2–4 штуки, по 20 яєць, не рахуючи різних „десятин” і „поплат” [192, т. 20, 289]. Згідно з даними люстрації Житомирського староства (1622 р.), в фільварку с. Вереси селяни працювали по три дні на тиждень влітку і по два дні на тиждень взимку. Крім того, селяни щороку платили феодалові один злотий, давали півмірки вівса та ін. [22, ч. 7, т. 1, 326–336].

Зростає повинність селян і на півдні Київського воєводства. Уже в 1616 р. в с. Романівка був фільварк, і селяни працювали на панщині два дні на тиждень влітку і один день на тиждень взимку [104, 24]. На початку XVII ст. посилилась феодальна експлуатація на Лівобережжі, де ще тривала інтенсивна колонізація. Так, селяни князів Вишневецьких скаржились у 1618 р., що „пан их зубожил велми, выбираючи неслыханные подати – пенежные, быдлярские, медов, накидане горилки и селитры” [88, 228–229]. В цей же час в Остерському старостві селяни платили чинш від 7,5 до 20 грошів, по одній чверті вівса, сіно, мед та ін. [104, 24].

Зустрічаються відомості про посилення феодального гніту в Брацлавському і Подільському воєводствах [44, 77]. Зокрема, селяни с. Юськівці (Поділля) працювали на пана щоденно, платили чинш по одному злотому на рік, півмірки вівса, по одній хурі сіна, по одній гусці і по дві курки [68, 113]. Навіть польський шляхтич Павло Пясецький, сучасник подій, вважав, що в кінці XVI – на початку XVII ст. магнати і шляхта прагнули „мати більше селян у своїх маєтках і брати з них надмірні податки” [165, 59].

Прагнення феодалів до збагачення відбилосся в народній творчості. В українській народній пісні „Добре було нашим батькам” говориться про збільшення панщини:

„Як настали лихі пани,
тяжкі на роботу,
Цілий тиждень на панщині,
толоку в суботу...” [134, 205].

Про те, що такі лихі пани вже настали, переконливо свідчить запис в Луцьких гродських книгах від 5 серпня 1621 р. про поділ

величезних волинських і подільських маєтків покійних князів Костянтина і Януша Острозьких між їхніми сестрами Софією Любомирською, Катериною Замойською і Ганною Ходкевичевою, де майже в кожному селі згадується фільварк [150, ф. 256, спр. 132, арк. 4, 5, 8 та ін.].

Погіршенню становища селян сприяло також поширення на той час оренди шляхетських маєтків. Орендарі особливо посилювали експлуатацію селян наприкінці строку оренди. Так, у 1604 р. пан М. Варковський (Волинське воєводство) скаржився в Луцький гродський суд на орендаря А. Речицького, що той „двір і село спустошив... в полі збіжжя не засіяв...” [22, ч. 6, т. 1, 295–296]. Таке саме спостерігалось і в інших маєтках Волинського воєводства. Зокрема, селяни с. Новосілки в 1619 р. „с плачем поведали, иж з волюки к зиме по двое робили, лете з волюки по трое, а с полволочки к зиме и теперь чо день робимо... немам себе а ни засияти, а ни хлиба уробити” [там же, 409]. Крім того, орендар Ганецький змушував селян возити дрова, пасти худобу, давати курей, возити своїми підводами до млина його хліб та ін. [там же]. Орендар М. Тімінський в 1620 р. самовільно в шість разів збільшив у маєтку Коначичі панщину, що призвело до повного зубожіння селянських господарств, як повідомив у скарзі на нього власник цього маєтку пан А. Кукольський [там же, 419]. Про таке ж повідомляла в суд Ганна Букрацька (1621 р.) в скарзі на орендаря сіл Матішин, Полганівки і Лагодовки (Галичина) [145, оп. 3, од. зб. 5, спр. 67, арк. 79].

У свою чергу, власники маєтків часто оселялися в селах, зданих ними в оренду, і змушували селян працювати на себе. В таких випадках вже орендарі скаржилися на них в суд. Так, орендар Ідзиковський скаржився в 1607 р. на шляхтича Гулевича, який розташувався в с. Серники (Житомирщина), що було здане ним в оренду (Ідзиковському), і разом з своєю дружиною „поданым грозят, коли чего не хочут послушни быти, поведаячи же; хлопе, выйдет аренда – буду тебе умел карати и не одного на шибеницу пошлю...” [22, ч. 6, т. 1, 353–354]. Подібні скарги зустрічаються і в інших документах [там же, 387–389].

Важкою повинністю, крім панщини і „дзякла” (плата збіжжям, дровами, птицею, яйцями та ін.), були „згони” і „гвалти” – обов’язковий вихід на роботу всього працездатного населення. На „гвалт”, наприклад, ходили перегороджувати річку, чистити стави, ремонтувати мости, греблі тощо. Особливо обтяжливою була для селян „толока” – повинність у період сільськогосподарських робіт косити хліб, в’язати снопи, молотити та ін.

Становище селян погіршували часті „наїзди” шляхтичів на маєтки сусідів, які супроводжувалися грабежем, насильством і навіть убивством ні в чому не повинних селян. Зокрема, в Житомирських гродських актах повідомляється, що 13 серпня 1605 р. шляхтич А. Воронич з спільниками „наїхав” на село „Михалкова Поляна до Житомира здавна належаче на подданных тамошних... гвалтовне... ихъ самихъ (селян. – В. М.) с женами и детьми побили... и всю маєтність ихъ... побрали... село тое спустошили и в нивечь обернули” [150, ф. 221, оп. 1, спр. 10, арк. 7]. На цьому грабіжники не заспокоїлись. Вони напали на с. Соколово неподалік від Житомира, „одних подданных... повешали, а других побили...” [там же]. В реляції возного генерала Волинського воєводства Мартина Белозорського (січень 1620 р.) повідомлялося про поранення кількох селян с. Нового гайдучами володимирського єпископа Йоахима Мороховського і захоплення в них „трое коней з санми, с хомутами, а волов осм теж с санми и сокир осм” [145, оп. 3, од. зб. 5, спр. 66, арк. 78]. Водночас селянин не міг вчинити грабіжникам належного опору, оскільки за III Литовським статусом шляхтич, який убив на чужому полі селянина, мусить заплатити лише головщину, а якщо селянин, захищаючи своє життя і майно, вб’є шляхтича, то буде страчений [126, 546].

Тяжкою повинністю для селян, що погіршувала їхнє економічне становище, були жовнірські пості. Досить часто, поряд з грабежем і насильством, жовніри влаштовували криваву розправу над селянами. Так, у 1602 р. шляхтич Іван Маркусовський скаржився в гродський суд Львова на роту жовнірів Андрія Потоцького за напад на с. Маркусовці і вбивство 50 селян [145, оп. 3, од. зб. 5, спр. 69, арк. 233–237]. У 1617 р. жовніри вбили понад 30 селян в околицях м. Рівне [66, 15]. Особливо масовим було пограбування місцевого населення жовнірами в той час, коли казна не сплачувала їм своєчасно грошей, що бувало досить часто [152, т. 20, 119]. Навіть Варшавський сейм 1613 р. визнавав, що жовнірські лежі – „великий тягар” для населення [189, т. 3, 80].

З апеляції про тяжбу між князями Янушем і Костянтином Острозькими в Луцький гродський суд за 17 листопада 1612 р. довідуємося про збір стаці на роту піхоти під командою ротмістра Романовського і нечувано велику контрибуцію з євреїв м. Острога: „У Аврама Скляра грошів п’ятдесят... у Єська Левкова грошів шість, у Марка шинкаря золотих три и грошів три, у Мацка Віленського грошів двадцять вісім, у Мошка Зельманова грошів двадцять чотири, у Шмойла доктора грошів вісімнадцять...” [150, ф. 256, оп. 1, спр. 80, арк. 14, на зв.].

Постійні війни, які вела Річ Посполита в першій чверті XVII ст., ще більше погіршували становище трудящих мас України. Як відомо, під час війни шляхетської Польщі з Росією постановою сеймової конституції 1611 р. в Київському і Волинському воєводствах два дими сплачували податок в один злотий щорічно, а в Руському і Подільському воєводствах податок в один злотий брали з кожного плуга [189, т. 3, 27]. А вже через два роки внаслідок зростання воєнних потреб збільшуються податки. Так, у 1613 р. на Волині і Київщині два дими давали три злотих, а в Галичині і на Поділлі з кожного плуга брали по три злотих [там же, 107].

Погіршенню становища селян сприяли і часті набіги турецьких і татарських загарбників, які розоряли цілі місцевості, знищуючи села, витоптуючи посіви і захоплюючи в полон велику кількість селян.

Економічний гніт українського народу посилювався національним і релігійним утиском з боку польських і полонізованих українських феодалів, на що вказувалося в Суплікації до преосвященного сенату (1623 р.): „...православних б'ють і мучать... священникам нашим ні хрестити, ні ховати прилюдно не дозволяють” [51, 284]. Православних не допускали до адміністративних посад, обмежували в інших соціальних правах. Так, біскуп Ланцелотті в грудні 1622 р. отримав інструкцію Ватикана з розпорядженням „уважно слідкувати... щоб король... не давав жодної посади, жодного староства еретикам” [там же, 111–113].

Поряд з селянством тяжкого гноблення з боку польської і української шляхти, а також заможної міської верхівки зазнавало трудове населення міст України. Навіть у таких великих містах, як Київ, Львів, Житомир, Брацлав, Корсунь, Луцьк та ін., міщани виконували тяжку повинність на користь держави і міських властей. В документах зазначається, що київські міщани „вельможному воеводе киевскому еже годь аренду платяты и еще особно по триста золотых на замок киевский дают” [150, ф. 59, оп. 1, спр. 589, арк. 14 на зв.; 16 на зв.]. Крім сплати податків київські міщани, за свідченням очевидця, виконували на його користь додаткову повинність: „...а коли – колвек воевода киевский приихаль въ Киевъ, въезжалъ завше многолюдно, то мещане киевские повинны были три дни его stravovati зо всимъ его поиздомъ” [112, 313]. Міщани зобов'язані були також забезпечувати підводами і кіньми королівських гінців [149, ф. 389 (Литовська метрика), кн. 528, арк. 26 на зв.].

Утримання міських властей також було тяжкою повинністю для київських міщан. Трудове населення міста утримувало

численних служителів магістрату – війта, лавників, радців, суддів. А це теж погіршувало економічне становище міщан. До міського самоуправління за магдебурзьким правом наказувалось обирати людей „...солідних, осідлих, що мають майно в місті” [22, ч. 5, т. 1, 113].

Таким чином, у магістраті Києва та інших міст головні адміністративні посади займали дуже заможні міщани, які, використовуючи своє службове становище, жорстоко експлуатували трудовий люд.

Водночас із посиленням феодальної експлуатації народних мас Києва відбувається наступ світських і духовних феодалів на залишки їхніх прав. Так, уже на самому початку XVII ст. міщани Києва фактично були позбавлені права на землеволодіння в межах міста. А самі землі перейшли у власність феодалів [116, 386].

Особливу активність у загарбанні земель і обмеженні прав міщан виявляли вищі католицькі та уніатські ієрархи. Вже в 1602 р. київський біскуп Криштоф Казимірський посилює гоніння проти православного населення [31, дод. 35]. А через два роки уніатський митрополит Іпатій Потій домігся королівського указу, за яким було віддано у володіння біскупу більшу частину Подолу [23, 62]. Українське населення, яке мешкало на „біскупщині”, змушене було виконувати численну повинність на користь уніатського духовництва. В серпні 1612 р. Сигізмунд III видав жалувану грамоту І. Потію про приєднання Михайлівського Золотоверхого монастиря до уніатської митрополічної кафедри „со всеми его отчинами и пожитками” [13, 432], що свідчило про послідовний і целеспрямований наступ католицького та уніатського духовництва та православних міщан, що становили переважну більшість населення Києва.

В 1616 р. власті монастиря отців домініканців захопили озера і пасовища на Оболоні, які належали київським міщанам, заявляючи, що там знаходяться їхні сінокоси [25, 104], ігноруючи тим самим права і привілеї міщан, за якими ці землі вважались власністю всього міського населення. „Мещане киевские, – повідомлялося в документі, – не имели жодного приступу волного до лесов и до сеножатей и до озер Вышегородских...” [112, 313].

Подібне відбувалось і в інших містах. Особливо тяжким було становище православного населення Львова. Зокрема, українці-кравці 1601 р. заявляли в магістрат про „велику і нестерпну кривду” з боку міських властей і поляків-кравців [151, ф. 52, оп. 1, спр. 332, арк. 4 на зв.]. А в інструкції львівських міщан своїм посланцям на сейм 1609 р. повідомлялось: „Утяжени

естесмо мы, народ русский... ярмом над египетскую неволю, же нас леч без меча, але горей неж мечом с потомств выгубляют, заборонивши нам пожитков и ремесл обходов вшеляких, чим бы только человек жив быти могл, того не волен русин на прирощёной земли своей русской уживати в том то руском Львове” [69, 54–55]. Міські власті Львова крім податків змушували православних давати додатково на різдво і великдень „по дві копи яєць, по два каплуни... по два гроші кожному радцю” [22, ч. 1, т. 10, 89–92]. Утиски й гноблення чинились і по інших містах.

Так, у листі до гайсинських міщан брацлавський воєвода князь Олександр Острозький-Заславський від 2 грудня 1621 р. вимагав від них беззастережного послуху орендареві, який визискував їх за згодою князя [101, 57]. З інвентаря житомирського замку (1608) дізнаємось, що міщани давали на утримання старости чиншу 48 грошів, а також по мірці жита і по мірці вівса [109, 107]. В люстрації Житомирського староства за 1622 р. повідомляється, що чинш по два злотих платять 66 чоловік, по одному злотому і 12 грошів – 120, по одному злотому – 20, по мірці жита – 66, півмірки – 120, по мірці вівса – 66, по півмірки – 120. Міщани виконували також і інші повинності – ремонт міських стін, шляхів тощо [22, ч. 7, т. 1, 326–335]. Міщани Горохова платили чинш по два злотих щорічно, а ремісники – по одному. Водночас виконували важку повинність по будівництву і ремонту міських стін і веж [там же, ч. 5, т. 1, 94]. До повного зубожіння внаслідок жорстокої експлуатації довів міщан Остра староста М. Ратомський (1614 р.), який у підданих „не мало волов, коней и быдла пограбил и оных самых бити и мордовати казал...”, внаслідок чого становище остерських міщан було таким, що „уже у них ничего не мел кгвалтом брати, ани шарпати” [там же, ч. 8, т. 5, 432–433]. Водночас зростає повинність трудового населення Острога на користь католицького костьолу [153, 207]. Потрібно зауважити, що церква, як католицька і уніатська, так і православна, збагачувалася не тільки шляхом експлуатації трудящих мас, а й за рахунок пожертвувань [155, 11–16].

Одним з факторів, що погіршував становище міського населення і особливо міських низів, були юридики – земельні володіння світських і духовних феодалів у межах міста, на які не поширювалася влада міських судів і адміністрації, що створювало сприятливі умови власникам юридик зловживати своїм становищем. До юридик часто входили великі території в містах із значною кількістю населення. Правовою основою існування юридик вважалися королівські привілеї, видані феодалам у різний час. Становище міщан, які проживали на території юридик,

навіть у великих містах, мало чим відрізнялося від феодально залежного населення приватновласницьких міст і містечок, оскільки з них стягувалися різноманітні податки та інші повинності.

Юридики перешкоджали економічному розвитку міст. Сам факт існування юридик свідчить про наступ світських і духовних феодалів на права королівських міст. У Львові, зокрема, в першій половині XVII ст. на шляхетських і церковних юридиках перебувало майже 600 будинків з населенням понад 4,5 тис. чоловік [61, 285].

Особливо тяжким було становище приватновласницьких міст, населення яких зазнавало утисків як з боку представників королівської влади, так і від розгулу шляхти (приватновласницькі міста становили 80 % усіх міст України). Наприклад, населення Будзанова на початку XVII ст. виконувало панщину два дні на тиждень з лана своєю тягловою силою [там же, 292].

Крім того, населення міст виконувало й інші феодальні повинності. Так, населення Коломиї і Яблунева (Галичина) віддавало своєму панові поволовщину, свинячу й овечу десятину, мед, а також „збіжну міру” за користування млином [там же, 291].

Ще у важчому становищі перебувало населення міст, що виникли в першому десятилітті XVII ст., оскільки постановою сеймової конституції 1611 р. всі міста, засновані раніше чотирьох років, повинні були вносити в королівську скарбницю податки нарівні з іншими містами [189, т. 3, 28]. Королівська влада і феодалі, приймаючи не вигідні для міст закони, стягуючи податки, контрибуції і мито, створювали умови, що гальмували розвиток міст, а це насамперед відбивалося на економічному становищі міщан.

Особливо різко погіршало становище трудового населення міст України після 1613 р. Як відомо, в цьому році була прийнята сеймова конституція, за якою з усіх підданих стягувалася потрійна повинність (робогоw trzy) на військові потреби [там же, 104].

На південному сході Правобережної України, де в першій чверті XVII ст. ще проходила інтенсивна колонізація, також відбувався наступ феодалів на права міщан. Зокрема, населення Чигирини і Канева змушене „з домов и оседлостей своих, для пашни замковое, на пригон с сохою, на жниво с серпом, на сенокос с косою, так же.. на potrzeby замковое ходити...” [14, т. 1, 230–231]. В цей же час почався наступ феодалів на права міщан Брацлава [22, ч. 8, т. 5, 348] і Корсуня [192, т. 5, 114–115]. Зіставлення люстрацій м. Корсуня за 1616 і 1622 рр. свідчить про поси-

лення феодальної експлуатації за порівняно короткий час. Так, якщо в 1616 р. в Корсуні було 200 міщанських будинків, „які ні чинша не платять, ні повинностей ніяких не відбувають – тільки одну військову службу”, то в люстрації за 1622 р. зовсім не згадується про військову службу, зате вказується, що міщани повинні платити чинш і виконувати іншу повинність [22, ч. 5, т. 1, 542].

Погіршення становища трудового населення міст України зумовлено ще й тим, що саме в цей час на всіх українських землях розпочинається інтенсивна відбудова старих і будівництво нових фортець і замків. Усі ці роботи тяжким ярмом лягли на плечі трудящих мас. Як відомо, в 1605–1607 рр. велись роботи по відбудові замку в Олесько, будівництво замків в Чорткові і Янові, великі роботи по будівництву оборонних споруд розпочалися в Києві. А на потреби замків, збудованих в середині XVI ст. в Ковелі, Черкасах, Каневі, Корсуні, Брацлаві та інших містах, міщани зобов'язані були відбувати різну повинність і охороняти міські укріплення.

Населення міст відбувало також ряд інших, не менш тяжких повинностей. Так, міщани зобов'язані були забезпечувати підводами військо воєвод і старост для походу проти ворога, захищати міські укріплення й утримувати сторожу, постачати в замок боєприпаси і зброю.

Великим лихом для всього населення були часті пожежі в містах, оскільки в середньовічному місті переважали дерев'яні будинки, що досить щільно прилягали один до одного. Зокрема, в 1611 р. сталася велика пожежа в Чернігові [146, ф. 256, оп. 1, спр. 271, арк. 115 на зв.]. Тоді ж велика пожежа була в Жовкві [70, 32], а через шість років майже дощенту „погорів” Кам'янець-Подільський [91, 226], в 1623 р. у Львові „вигоріло” все Краківське передмістя [там же], наступного року „погоріло Рівне” [183, 21]. В 1625 р. Ярослав „погорів весь” [91, 226]. І це далеко не повний перелік пожеж у містах.

Крім того, важким тягарем було зловживання міською адміністрацією надмірними штрафами з метою наживи.

Водночас із погіршенням економічного становища посилюється і національно-релігійний гніт міщан. Навіть у таких великих містах, як Львів, Дрогобич, Самбор, де українці становили переважну більшість населення, ті, хто не прийняв унії, змушені були проживати в спеціально відведених кварталах. Їм заборонялося купувати нерухоме майно, створювалися перешкоди для вступу в цехи. Українське православне населення міст зазнавало обмежень у торгівлі, обкладалося додатковими податками тощо. Тяжкого гніту з боку королівської адміністрації і міських

властей зазнавали також вірмени, євреї, болгари та інші народності. Цінні матеріали, в яких висвітлюється жорстоке національне і релігійне гноблення українського міського населення, зберігаються в діяріушах сейму 1623 р., в бібліотеці Чарторийських (Краків). Зокрема, в діяріуші сейму зазначалось, що „в Львові Русь відсторонена від всіх цехових ремесел” [78, 34]. Певний інтерес становить лист козака Івана Мітли до київського митрополита Іова Борецького від 22(12) квітня 1621 р., який, згадуючи про своє перебування у Вінниці, пише, що єзуїти „згідно своєї лакомої натури” без жодного права і навіть без пояснень зруйнували церкву православного монастиря і загарбали монастирський ґрунт [101, 57].

Наступ феодалів на права міщан призвів до погіршення їх соціально-економічного становища, що, в свою чергу, стало головною причиною зростання антифеодальної і визвольної боротьби трудового населення міст України проти гнобителів.

Жорстокої експлуатації з боку феодалів і козацької старшини зазнавало просте козацтво. Козацька старшина використовувала найману працю і на Запорізькій Січі. Саме вона володіла хуторами, табунами коней, морськими човнами, запасами хліба, пасіками, риболовецькими снастями, зброєю, боеприпасами, чого не мали козацькі низи. В Подніпров’ї в XVI – на початку XVII ст. з’явилися хутори, де проживали заможні козаки [131, 54]. Велику цінність становлять документи з родинного архіву Сангушків, де натрапляємо на повідомлення про кількість козаків у містах і на хуторах [80, 62]. Певний інтерес у вивченні соціального складу козацтва становить тестамент (заповіт) заможного козака Тишка Волевича: „...отписую двор свой властный, в Чигирине будучий, в котором и живу, жоне моей Марии из мизиньм сыном Иванцем и зо всем господарским подсудком; пасеку будучую на Чутце, с пчелами дванадесятма байрачками, с полем пахотным и сенокосним... и хутор, там же будучий, з быдлом и овцами; коней два табуне... грошей тысяча коп; казанов шесть – жоне моей Марии из сыном Иванцем; пасека в Мотроне, понад Еничем лес с подлесьем, с сеножатми и пахотным полем... пчел в оной сто двадцять (сімей. – В. М.), – то сынове моему Антону... тому ж сынове моему пятьсот коп грошей доброй монеты; хутор на Березовце пополам з Андреем; Антону – рогатое быдло и овцы пополам (з Андреем); коней по табуну... с полем над Цыбульником пахотным и сеножатми... одежею и сребными чарками равне меют поделитес” [69, 41]. Всього ж Т. Волевич мав готівкою дві тисячі кіп грошей литовських і ще заборгували йому різні особи 1058 кіп грошей [там же]. Цілком природно, що

в такому великому господарстві, яким володів Т. Волевич, працювало багато наймитів з числа козацьких низів. Особливо точно соціальна нерівність серед козацтва помічена в українських народних піснях:

„Наступає чорна хмара, став дощик іти.
– Благослови, отамане, намет нам звести!
Ой і звели козаченьки золотий намет
Та й п'ють собі горілочку і солодкий мед.
А котрії багатії, за столом сіли,
А біднії сіромахи та й не посміли” [133, 214].

В 1615 р. Максим Михайлович „обыватель і козак чигиринський” продав свій Плоський ліс, що тягнувся від верхів'я р. Цибульник до її гирла, рибні плеса на Інгульці, орні землі, хутори і отримав за все це 1990 кіп литовських грошів [71, 13–17] – суму на ті часи досить значну. У 1616 р. київський міщанин Андрій Черкашенин, його дружина Оксинія і син Супрун продали свій ґрунт в Києві „з плацом і зо вшеляким будованем дворовим, огородом овощовим, з деревом садовим” священикові Воскресенської церкви Борецькому за 500 золотих польських [150, ф. 221, оп. 1, спр. 62, арк. 1].

В документі за 1624 р. повідомлялося, що київська міщанка Овдогія Путивець за дорученням свого чоловіка запорізького козака Йосипа Путивця, що перебував у поході, продає в присутності киево-спаського священика Ієва Будоразького і друкаря Степана Беринди будинок з садбою в Києві за 200 кіп грошів литовських запорізькому товаришеві Тимофію Олександровичу [74, 42]. Особливо великими коштами володіла Львівська міська аристократія. Так, з тестаменту одного з найбагатших представників львівської міщанської верхівки Яна Шольца Вольфовича за 1605 р. дізнаємося, що він мав понад 400 тис. злотих [170, 50]. В той же час багато мешканців Галицького передмістя Львова в 1619 р. не спроможні були сплатити грошовий збір на військовий кінний загін „Лісовчики” [151, ф. 52, оп. 1, спр. 813, арк. 1–15]. А лобецька вдова Марія по смерті чоловіка Сидора продає в 1609 р. міщанину Кіндрату Федоровичу четверту частину свого ґрунту всього за 8 кіп грошів [148, ф. 1, спр. 62611, арк. 247].

Як бачимо, процес соціального розшарування охоплює всі верстви українського суспільства, в тому числі міщанство й козацтво, що спричинилося до гострої боротьби в їхньому середовищі. Водночас відбувається наступ властей та феодалів на козацькі права, що зумовило втягнення в антифеодалну та визвольну боротьбу широких козацьких мас.

2 АНТИФЕОДАЛЬНА БОРТЬБА СЕЛЯН

Зростання феодальних повинностей селян України в першій чверті XVII ст. зумовило погіршення їх становища, що вплинуло на активізацію антифеодальної і визвольної боротьби народних мас у вказаний період. Незважаючи на те, що королівській владі вдалося придушити народні повстання кінця XVI ст., боротьба українського народу за своє соціальне і національне визволення не тільки не припинилася, а навпаки, розгорнулася з новою силою, і вирішальна роль у цій боротьбі належала селянству, яке найбільше відчувало весь тягар феодального гніту.

Народні маси України набули досвіду збройної боротьби в повстанських загонах Криштофа Косинського (1591–1593 рр.) і Северина Наливайка (1594–1596 рр.). Так, повстання під проводом Северина Наливайка охопило майже всю територію України – Запоріжжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь, поширилося на більшу частину Білорусії і дістало підтримку навіть у Польщі. Однак у ході цих повстань особливо виявилася класова обмеженість козацької старшини, яка зайняла угодовську позицію до магнатсько-шляхетського панування на Україні.

Важливим фактором, що вплинув на активізацію антифеодальних рухів на Україні в першій чверті XVII ст., була боротьба братнього російського народу проти іноземних загарбників, а також перша селянська війна в Росії під проводом Івана Болотникова. Відомо, що в загонах Івана Болотникова поряд з росіянами і представниками інших національностей були також селяни, міщани і козаки з українських земель, захоплених польськими панами. Саме в селянській війні 1606–1607 рр. яскраво виявились спільність інтересів і солідарність російського і українського народів, які разом боролися проти гніту місцевих та іноземних феодалів. З повідомлення царських воєвод у Москву (1606 р.) дізнаємося, що під час боїв загонів Івана Болотникова з урядовими військами з сіверських земель рушили „на поміч” повстанцям великі сили українських селян і козаків [97, 131]. Про це повідомляється також у грамоті митрополита Філарета 30 вересня 1606 р. [15, 131]. А в царській грамоті від 19 жовтня 1607 р. повідомлялося про участь у загонах Болотникова „багатьох людей з Литви” [там же, 175]. В листі до короля Сигізмунда III від 12 липня 1607 р. самозванець Лжедмитрій одночасно з шляхтою та жовнірами згадує і козаків [147, ф. 5, оп. 2, стр. 168, арк. 527].

В першій селянській війні в Росії брали активну участь народні маси України, і передусім селяни, і тим самим подали велику допомогу братньому російському народові в боротьбі з класовим

ворогом. Саме в цей період, як відзначали відомі радянські історики Л. В. Черепнін і В. Г. Пашуто, „...народні рухи набувають більш широкого територіального охоплення і (особливо в XVII ст.) яскраво визначену антикріпосницьку спрямованість” [137, 44].

Після провалу авантюри Лжедмитрія, якого підтримували правлячі кола Речі Посполитої, починається відкрита агресія польських феодалів проти Росії. Як відомо, в планах Ватикану окатоличення України і Білорусії було тільки першим кроком в окатоличенні Східної Європи і навіть країн Азії і Китаю включно. Папський емісар єзуїт А. Пассевіно в трактаті „Про релігійні справи в Московській державі” писав, що окатоличена Русь (тобто Україна і Білорусія) буде „могутньою машиною, за допомогою якої можна перемогти схизму і в Москві” [145, оп. 3, од. зб. 49, 188]. Проте героїчна боротьба російського народу проти польсько-шляхетської агресії зірвала плани як польських панів, так і Ватикану. Водночас перебування значних військових сил Речі Посполитої в Росії дало можливість українському народові розгорнути активну антифеодальну і визвольну боротьбу проти феодалів. З іншого боку, посилення класової боротьби на Україні змусило королівську владу залишити частину військ на Подніпров’ї, що полегшило боротьбу російського народу з загартниками.

Про великий розмах антифеодального і визвольного руху на Україні вже на початку XVII ст. свідчить королівська інструкція на сеймики від 30 вересня 1604 р., де вказувалося: „В державі сваволя нестерпна” [57, 103–104]. А на Варшавському сеймі в наступному році князь Ярема Острозький звертав увагу шляхти на загрозу селянського повстання на Україні і закликав феодалів суворо карати селян, які приєднуються до козаків: „Тільки б хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не зараховували” [там же, 110]. Феодали з воєводств, розташованих на Україні, були налякані таким становищем. Так, магнат Микола Струсь писав з Хмельника навесні 1606 р. вармійському біскупу: „Відчуваємо загрозу з боку Туреччини, татар, селян, бог знає, що з нами далі буде” [там же, 113].

Боротьба українських селян викликала щораз більше занепокоєння шляхти на сеймах, що відбилося в постанові Варшавського сейму 1607 р., на якому шляхта закликала королівський уряд жорстоко карати непокірних „без затримки” [189, т. 2, 433]. В 1611 р. ухвалено закон „Про розбої і злочини українські” [там же, т. 3, 16]. В тому ж році львівська шляхта прийняла постанову про „людей свавільних” [152, т. 20, 134], що свідчить про посилення антифеодальної боротьби в Галичині. Однак суворі сеймові

постанови, спрямовані на придушення антифеодального і визвольного руху на Україні, успіху не мали.

Аналізуючи участь селян у класовій боротьбі, необхідно пам'ятати вказівки Ф. Енгельса: „...селян, хоч і озлоблених страшним гнітом, все ж трудно було підняти на повстання. Їх роз'єднаність надзвичайно утруднювала досягнення якого-небудь загального порозуміння. Діяла довга, успадковувана від покоління до покоління звичка коритися; в багатьох місцевостях селяни відвикли від вживання зброї; жорстокість експлуатації то посилювалась, то слабшала залежно від вдачі пана – все це допомагало тримати селян в покорі” [3, 340]. Тільки враховуючи оцінку Енгельсом тих умов, у яких жили селяни, можна правильно визначати роль селянських виступів в епоху феодалізму. „...Тільки раптове відмовлення від усього звичного способу життя могло привести в рух цей розпорошений, роз'єднаний, з дитинства приучений до сліпої покори селянський люд” [там же, 360].

Найбільш поширеною формою боротьби селян з феодалами були скарги в королівський суд та інші державні установи. Але в такий спосіб селяни не могли розраховувати на поліпшення свого становища, швидше навпаки, оскільки королівська влада завжди захищала інтереси магнатів і шляхти. Якщо ж представники влади й закликали феодала припинити насильство над підданими, то він їх, як правило, ігнорував. Характерним прикладом цього можна вважати боротьбу селян королівських сіл Дембна, Гелярово і Сажина (Галичина) в 1604 р., де староста Грабінський наказав бити посторонками тих селян, які скаржилися на нього королю, і кинути їх у в'язницю, заявивши: „Я тут король, я тут пан” [171, 385–386]. У відповідь на знущання селяни с. Гелярово пішли в ліс, а селяни с. Дембна відмовилися виконувати панщину, і, як повідомляв орендар Колачовський, „гурти їхні з рушницями, списами, косами, шаблями і сокирами вештаються” [там же, 416]. Як бачимо, селяни вчинили збройний опір феодалові, що свідчить про перехід одних форм антифеодальної боротьби в інші залежно від умов і обставин.

Про відмову селян с. Білогорща (Галичина) виконувати повинність повідомляла в 1607 р. дочка колишнього радника м. Львова Якова Войтецького [145, оп. 3, спр. 3, арк. 221]. В наступному році ці ж селяни відмовились виконувати повинність на користь кафедрального костьола [там же, 223]. В 1607 р. скаржився в суд шляхтич М. Вуж, заявивши, що піддані відмовилися виконувати повинність і навіть вчинили замах на його життя [171, 417].

Особливо важливе місце в розгортанні антифеодального руху на Україні належить селянським громадам, що привносило в цей рух елементи організованості і дисципліни. Так, селяни з Волі Тарнавської (1607, Галичина) постановили „аби ні в чім не слухали, ані не йшли на двірські послуги, бо ми докажемо, на що сьмо змовили ся, хоч би прийшло ся нам вийти всім з села під иньшого пана, коли нам справи не так підуть, як ми хочемо, а пану Яшовському вже послушні не будемо, бо так свого державця будемо нищити і так довго правувати ся, аж не буде мати чим наложити – мусить тоді лагодити ся з нами так, як ми схочемо” [46, 269–270]. З 1565 аж по 1626 р. тривала боротьба всієї сільської громади села Одрихова проти введення панщини, що змусило королівського старосту відмовитися від введення панщини і повернути селян до „стародавніх податків” [45, 196].

Малю місце також спалювання маєтків шляхти, здебільшого збіжжя. В документах за 1613 р. натрапляємо на судову справу про підпал маєтку Голодії панів Трипільських підданими їхнього села Матяшовки [192, т. 21, 183]. В судових справах є також скарга пана Ф. Воронича (1618 р.) на селян, які „наче ворог, замок наш Трояновський підпалили”, внаслідок чого згоріло все майно і документи [72, 23]. Треба відзначити, що підпал маєтку свого феодала селяни здійснювали як поодинці, так і великими групами в момент відкритого нападу, що нерідко переростав у збройне повстання.

У першій чверті XVII ст. селяни дедалі частіше захоплювали землі феодала. В 1603 р. державці с. Остатковичі скаржились на підданих с. Микитиничі за те, що ті захопили у них поля і луки [158, 38]. Крім орної землі і пасовищ селяни досить часто захоплювали ліси. Зокрема, селяни с. Радостава (Галичина) в 1605 р. вирубали частину лісу під Вишневим, що належав князям Острозьким [там же, 26]. Траплялися випадки, коли селяни разом з міщанами діяли проти феодалів. Так, у 1624 р. селяни с. Радваниці (Белзький повіт) з міщанами Добротвора захопили ліс [там же, 27]. Захоплення селянами панської землі – важливий момент в їхній боротьбі з феодалами, оскільки вони самовільно привласнюють основу феодальної влади – землю.

У першому десятилітті XVII ст. зтечі селян від своїх феодалів набули великого розмаху. Основними мотивами для втеч селян і міщан від своїх гнобителів в епоху феодалізму було посилення панщини, численні податки і побори, протест проти насильницьких дій феодалів, представників королівської адміністрації і міського магістрату, повне юридичне безправ'я і посилення національно-релігійного гніту.

Оскільки феодальні повинності в південно-східних воєводствах України були не такими тяжкими, як у Галичині і на Волині, то цілком зрозуміло, що саме туди почали переселятися великі маси селян з північно-західних земель. Навіть молдавські селяни, рятуючись від феодального гніту, йшли в південно-східні райони українських земель [60, 198]. Польський буржуазний історик О. Яблонівський змушений був визнати, що українські селяни „тікали цілими гуртами” [162, 242] з західних і північних земель України на Брацлавщину, південну Київщину, Лівобережну Україну, Запорізьку Січ. Відомо, що частина українських селян переходила на територію Російської держави.

Багато втікачів поповнювали ряди козацтва на Подніпров'ї. Наявність самоврядування, демократичні звичаї, заведені на Січі, право на володіння землями, вибори старшини на загальній раді дали підставу К. Марксу назвати Запорізьку Січ „християнською козацькою республікою” [1, 154]. Є також відомості про втечі селян в міста, де вони поповнювали міську бідноту.

Найчастіше селяни втікали від свого феодала на порівняно невеликій відстані, на „слободи”, строк яких був значним (від 5 до 15 років), що певною мірою приманювало втікачів. Так, у 1600 р. з містечка Лукова Володимирського повіту втекли чотири селянські родини в Корецьку волость [150, ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 228], а з села Навіз того ж повіту втік Семен Лучич з родиною в Корецьку волость на „слободи” [там же]. В 1619 р. з с. Бабка Каміньського повіту на Поділлі втік Максим з п'ятьма синами і ще три селянські родини в містечко Лученці на „слободу” [там же, спр. 67, арк. 20]. В документах за 1622 р. зустрічаємо повідомлення про втечу 25 селянських родин з с. Носівка Брацлавського воєводства в містечко Бершадь на „слободи” [там же, спр. 108, арк. 21]. В наступному році на засідання Люблінського трибуналу був викликаний київський гродський суддя П. Бердник для участі в розгляді справи про втечу селян шляхтича П. Стрибеля в маєток Вишневецьких Мошни [там же, ф. 221, оп. 1, спр. 89, арк. 1]. Тоді ж внаслідок знущань шляхтича Фрідріха Підгороденського з 32 втікачів с. Козлиничі Луцького повіту понад 20 пішло з родинами і майном [22, ч. 6, т. 1, 424–426], а в 1624 р. з с. Охматка (Волинь) 10 селянських родин втекло на „слободи” внаслідок збільшення панщини та інших феодальних повинностей [там же, 445–446]. Документи початку XVII ст. свідчать про масову втечу селян від своїх панів. Зокрема, в 1600 р. селяни втекли з 159 сіл Київського воєводства [61, 334]. В 1607 р. на втечу селян з маєтків скаржились 58 феодалів Брацлавського воєводства [192, т. 21, 512–527]. Динаміка скарг феодалів по Київському воєводству

така: в 1607 р. – 89 скарг, у 1609 р. – 98, у 1613 р. – 143, у 1618 р. – 229, у 1624 р. – 234 скарги. І це далеко не повні дані, оскільки дуже багато скарг загублено, частина ще не виявлена в архівах та ін.

Слід відзначити, що втікачі, особливо в Галичині, на Волині і Поділлі, переходили з маєтків дрібних шляхтичів до великих землевласників, оскільки експлуатація в дрібних маєтках була інтенсивнішою, ніж у великих магнатських господарствах. Крім того, останні мали можливість надати втікачам „слободи”, щоб залучити в свої володіння більше підданих, чого не могла собі дозволити дрібна шляхта. Зокрема, в 1606 р. князь К. К. Острозький з метою заселення Переяслава надав переселенцям-втікачам 30 років „слобод” [149, ф. 13, оп. 1, спр. 1, арк. 2]. Більше того, селяни, які втекли в маєтки магната, вже не боялись, що їх повернуть колишнім панам навіть у тому випадку, коли ті їх розшукають.

Зустрічаються повідомлення і про більш далекі переходи селян – за десятки і навіть сотні кілометрів. Так, у м. Старокосянтинові Кременецького повіту в 1622 р. поселилися селяни з с. Жабокрик Волинського воєводства [25, 164]. В 1600 р. селяни з с. Загаєць і містечка Ішульбара (неподалік Кременця) втекли в район містечка Володарки Київського воєводства, в тому ж році в околицях м. Котельня виявлені селяни, які втекли з Заславля і Білгородки Волинського воєводства [там же]. В 1607 р. втікачі з околиць Кременця оселилися поблизу Троянова та Іваниць Київського воєводства [192, т. 21, 104–109]. Таким чином, втечі селян з північно-західних земель України внаслідок посилення там феодального гніту зумовили збільшення населення в південно-східних воєводствах. Так, у Київському повіті протягом 1616–1622 рр. утворилось 35 нових сіл [182, 27–28].

Досить часто шляхта за відповідну плату використовувала послуги викотців – людей з дрібної шляхти, міщан або панських слуг, які ходили по селах і підмовляли селян тікати до іншого землевласника, де вони осядуть на „слободи”. Так, у 1609 р. з с. Колесник викотці підбили на втечу 5 селян: Валенту і чотирьох його синів – Сергія, Тишка, Івана і Олексі „з жонами, з дітьми и зо всіми их маєтностями” [22, ч. 6, т. 1, 438]. В книгах Кременецького земського суду за 1612 р. є скарга радомського каштеляна Андрія Фірлея на пана Яна Жоравницького про неповернення підданого – втікача Тишка з родиною [83, 294].

Масова втеча селян в південно-східну Україну вплинула також на збільшення чисельності козацтва, яке поповнювалося в основному за рахунок втікачів – селян і міщан. В королівській

інструкції сеймикам (1616 р.) вказувалося, що „над державою нависла смертельна загроза з боку підданих”. За цим документом кількість поkozачених досягла 40 тис. чоловік [57, 166], у лoстрації 1622 р. повідомлялося, що в Київському старoстві населення поkozачене в десятках сіл [22, ч. 7, т. 1, 313–314]. Подібне відбувалося і в інших старoствах південно-східної України. Крім того, для процесу поkozачення народних мас характерним є не тільки швидке збільшення чисельності поkozачених, а й розширення цього процесу (що надзвичайно важливо) в територіальному відношенні. Так, у 20-х роках XVII ст. населення північної Київщини в басейні рік Тетерів та Ірпінь самовільно оголосило себе козаками і відмовилося виконувати феодальну повинність, чого раніше не було [21, 5]. Перехід широких мас трудового люду в ряди козаччини „стає вічною піснею в першій чверті XVII віку” [47, 275].

Процес поkozачення селян і втечі їх на „слободи” супроводжується активізацією збройної боротьби не тільки в Подніпров'ї, а й у Галичині, Волині і на Поділлі. Так, у 1602 р. неподалік Яблунова діяли народні месники під проводом Григовича [41, 62]. В Карпатських горах (Сяноцький повіт) у 1607 р. діяв загін з 30 селян-втікачів на чолі з Яцьком Ручкою, який здійснював напади на маєтки феодалів. Так, вони розгромили маєток пана Росінського, а його самого вбили [104, 68]. В тому ж році відбувся великий виступ селян Синьоводська, Довгого і Стинової Стрийського старoства. Селяни відмовилися виконувати феодальні повинності і вбили двох панських слуг [там же]. Великі селянські виступи мали місце в Долинському старoстві і Самборській економії [25, 175]. В 1609 р. шляхтич Андрій Вільський з племінником скаржився в гродський суд Львова на селян с. Лосьонова і общину сіл Остальча та Ільча за вбивство його брата Станіслава Вільського в полі [145, оп. 3, од. зб. 3, арк. 229].

В кінці першої чверті XVII ст. в Галичині піднімається нова хвиля селянських виступів. Характерною особливістю боротьби селян було те, що вони діяли невеликими збройними загонами – „купами”. Безперечно, ці загони посилювали антифеодальну і визвольну боротьбу галицьких селян.

Особливо великий вплив на посилення класової боротьби в північно-західних воєводствах України справляли виступи народних мас проти феодалів у Подніпров'ї. Під впливом народного повстання, очоленого Марком Жмайлом (1625 р.), повстали селяни Горожан і Рачихова (Галичина). Тоді ж активізувалась боротьба селян на Закарпатті, що викликало в 1620 р. нову хвилю репресій адміністрації ужанської жупи проти селян. У цей же

час посилюється збройна боротьба селян у Північній Буковині. Особливо активно діяв там загін опришків на чолі з Петром Гречиним. На прохання галицьких селян П. Гречин у 1621 р. відправив загін буковинського месника Гриня Кардаша на Покуття, де вони разом з місцевими опришками і селянами оволоділи досить міцною фортецею Пнів [103, 69]. У 1622 р. буковинські опришки штурмом здобули Путнянський монастир і, як повідомлялося в документах, забрали „все, що було подароване старими господарями і... 33 коней і гроші і килими” [там же]. Опришки переходили то на Закарпаття, то на Покуття, то на Буковину. Діючи невеликими загонами, вони поступово втягували в боротьбу широкі маси населення [там же].

В цей же час відбувається піднесення антифеодальної і визвольної боротьби селян Волинського воєводства. В документах зафіксовано випадки збройних нападів селян на маєтки своїх феодалів, підпал панських будинків і навіть вбивство шляхтичів. Так, шляхтич Охрім Грузевич у 1605 р. скаржився в суд на свого підданого Мацька Мартиновича, який „...людей свавольних, гульняйских до килконадцать человек зобрал і з оньми на дом в местечке Озерянех наехавши” [22, ч. 8, т. 1, 145–146]. В протестації шляхтича Я. Вольського до Луцького гродського суду (1609 р.) повідомлялось про вбивство селянами с. Камениця шляхтича П. Завадського [145, оп. 3, од. зб. 3, спр. 71, арк. 85]. Велика хвиля селянських виступів прокотилася також у північній частині Волинського воєводства – Поліссі [30, 326]. Особливо активно діяли проти феодалів селянсько-козацькі загони Шульжина і Старицького в басейні рік Горинь і Случ [22, ч. 3, т. 1, 188–189].

Головним центром селянських виступів було Подніпров'я. За документами, в 1609 р. на Київщині громив маєтки шляхти загін Ізкоростенського (з Бихова), про що свідчить майже 30 скарг у судових книгах [56, 58]. У наступному році селяни с. Опарино (неподалік Павлолічі) побили шляхтича, який служив у маєтку, а селянин Іван Космач „забив його на смерть” [25, 172].

У зв'язку з воєнною агресією Речі Посполитої в Росію в 1617–1618 рр. боротьба народних мас України проти гнобителів посилювалася. Це пояснюється, по-перше, зростанням феодальної експлуатації селян, а також збільшенням податків на воєнні потреби, на що вказувалося вище. По-друге, польська агресія викликала незадоволення широких верств населення України і козацтва. Мав місце факт, коли весь полк козаків (609 чол.) на чолі з полковником Жданом Коншиним перейшов на російську службу [50, 36]. В 1618 р. на Україні діють численні селянсько-

козацькі загони, які здійснюють збройні напади на шляхетські маєтки. Зокрема, в квітні 1618 р. Василь Мировицький (Житомирщина) „зібрав людей свавільних” і організував напад на маєток панів Василя і Федора Тишів-Биковських [22, ч. 3, т. 1, 210–212]. Селянський загін Яроша Суми спустошив маєток шляхтича Лозки, а також здійснював „наезды кгвалтовные на маєтності и дома шляхецкіе” [там же, 259–262]. В тому ж році пани Павло і Григорій Іценівські скаржилися в суд на провідника селянсько-козацького загону Олександра Кушку за пограбування ним маєтку [72, 27]. Особливо почастишали напади дрібних селянських загонів на шляхтичів-подорожніх. Так, збереглася скарга шляхтича Якуба Рудзінського від 17 червня 1617 р. про те, що на лісовій дорозі між Заславом і Острогом на нього напали „невідомі йому люди... розбійники... яких було коло семи чоловік і завдали йому тяжких побоїв і ран...” [там же, 16–17]. А шляхтича Якуба Медушевського, як він пише в скарзі 23 квітня 1618 р., „переняли люди якіес, своевольные...” [там же, 32] на дорозі між Радомишлем і Рожевим.

Дрібні селянські загони, що діяли в різних районах України, відіграли важливу роль у розгортанні антифеодального і визвольного руху. У скарзі вже згаданих вище Тишів-Биковських, внесеній в Київські гродські книги, повідомляється, що в 1618 р. була „сплондрована повсталими вся територія України, Полісся, Литви” [22, ч. 3, т. 1, 211].

Найвищою апогею антифеодальна та визвольна боротьба народних мас України досягла в 1619–1621 рр., і тільки агресія Османської Туреччини перешкодила козацькому гетьманові Якову Неродичу-Бородавці, який користувався широкою підтримкою селян, міщан і козацьких низів, розгорнути народне повстання проти поневоловачів. Про масове покозачення населення в той час відзначав у своєму щоденнику королівський комісар Якуб Собеський: „Цілі гурти втікачів від плуга і ремесел” йдуть у козаки [177, 44].

Під час Хотинської війни і після її закінчення помітно активізувалася боротьба селян. О. І. Баранович цілком вірно зауважив, що в період великих селянських повстань кількість дрібних локальних виступів різко збільшується. І навіть у період між великими селянськими повстаннями антифеодальні виступи не припинялися. Зокрема, на початку 1622 р. мав місце виступ селян с. Гребінного (Галичина) [25, 175]. Отже, в першій чверті XVII ст. селянські виступи проти феодалів охоплюють фактично всі

воєводства і повіти України, характеризуються певною організованістю, і досить часто завершуються збройними виступами проти гнобителів.

3. РОЛЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ В АНТИФЕОДАЛЬНОМУ РУСІ

Велику роль в антифеодальній і визвольній боротьбі народних мас України в епоху феодалізму відіграло трудове населення міст, яке, як і селянство, зазнавало жорстокої експлуатації з боку польської і ополяченої української шляхти, а також заможної міської верхівки.

Надання багатьом українським містам магдебурзького права сприяло їх економічному розвитку. В цей час купці з Кам'янець-Подільського, Львова, Самбора, Києва, Луцька здійснюють широкі торгові зв'язки не тільки з багатьма українськими містами, але й активно виходять на міжнародний ринок Європи та Азії. В той же час це викликало посилення соціальної диференціації населення українських міст, що зумовилось загостренням класових суперечностей, які нерідко закінчувалися збройними виступами трудових верств населення.

Переважну більшість міського населення становили трудящі – ремісники, дрібні торговці, наймити, козацькі низи, на плечі яких лягав увесь тягар феодальних повинностей.

Експлуататорські верстви – магнати, шляхта, вище православне, католицьке й уніатське духовництво, міська верхівка, – незважаючи на свою нечисленність порівняно з трудящими масами, сконцентрували в своїх руках основні багатства, всю адміністративну і військову владу. Міська верхівка була тісно зв'язана з польськими й українськими феодалами.

Одним з проявів класової боротьби була відмова міщан виконувати повинність на користь світських і духовних феодалів. До цього, зокрема, вдалися міщани Остра (Київське воєводство), про що повідомлялось у рішенні королівського суду від 19 серпня 1602 р. Суд визнав, що „такі бунти... суть шкодливіє и небезпечніє” і зобов'язав брацлавського підкоморія Лавріна Пясочинського прибути в Остер і провести слідство [22, ч. 8, т. 5, 271–273]. В січні 1604 р. трьох найактивніших учасників „бунтів” за вироком королівського суду було ув'язнено [там же, 302–303]. Однак антифеодальна боротьба міщан Остра розгорнулася з новою силою і вже в 1615 р. в королівському листі комісарам Самійлу Горностаю, Михайлові Мишці-Холоневському і Яну Ленковському доручалося провести розслідування з приводу „бунтів і свавільників” м. Остра, які „старості своєму неслухняні”

[там же, 435–436]. Важливо відзначити, що у виступах народних мас Остра помічаються окремі елементи організованості, що було відмічено в рішенні суду: „Акторами и поводами... до тых бунтов и тимултов...” були С. Білик, Д. Берещич, І. Гломадза [там же, 302]. В 1613 р. трудове населення Теревовлі (Руське воєводство) відмовилося виконувати повинність на утримання турецьких і татарських послів [161, 216]. Населення Бара (Поділля) в 1618 р. відмовилося платити податки на користь косяолу [22, ч. 8, т. 2, 34–37].

Великого розмаху набувають втечі міщан від своїх гнобителів. Документи свідчать, що населення Жидачева (Галичина) попереджало в 1615 р. місцеву владу: якщо вельможі не припинять свавілля і грабежу, то „є Україна, є козаки. Бажаємо туди, до наших побратимів... і жити собі на волі, а не старості коритися” [99, 61].

В цей час особливо активізується процес покозачення трудового населення міст. В люстрації Київського воєводства (1616 р.) вказується на те, що в Переяславі було 300 будинків „слухняних” міщанських і 700 козацьких, які не виконують жодних повинностей, в Голтві – відповідно 30 і 200, в Каневі – 160 і 1346, в Черкасах – 150 і 800 [22, ч. 7, т. 1, 228–314]. Подібна ситуація була і в містах південно-східної України. Так, населення м. Лубни в 1623 р. ділилося на „громаду” і „товариство”. Над першими начальствував Федір Бушович, а над товариством старшим був „отаман війська запорозького” Степан Жук [186, 73].

О. І. Баранович на основі вивчення великого фактичного матеріалу дійшов висновку, що на кінець першої чверті XVII ст. більшість міщан Подніпров'я вже не корилася владі феодалів (покозачилася) [25, 189]. Про цих міщан люстратори Київського воєводства пишуть коротко: „Не бажають бути залежними”: а люстратори 1622 р. уточнюють: „Не віддають жодних повинностей, створюють собі різні прибутки як на полях, так і на річках” [22, ч. 8, т. 1, 290, 308]. Таким чином, процес покозачення населення України, в тому числі і міщан, набував великого розмаху, що свідчило про піднесення антифеодальної і визвольної боротьби і створювало загрозу магнатсько-шляхетському пануванню на Україні. В королівській інструкції на сеймики в грудні 1625 р. вказувалося: „В деяких містах і містечках... вся влада в козаків” [35, 63].

Частішають випадки захоплення міщанами землі у феодалів, на що скаржилися члени капітулу церкви Успенія у Володимирі. З цієї скарги дізнаємося, що в червні 1612 р. 30 озброєних міщан „с пол наших власних церковных изгнали и збили, мовечи, иж

дей ми поля тые на себе орати и держати будемо...” [22, ч. 1, т. 6, 409].

Від відмови виконання феодалних повинностей, сплати податків і захоплення землі та майна феодалів трудове населення міст України переходить до збройної боротьби з гнобителями, нападає на шляхетські маєтки, міську адміністрацію, орендарів та їхніх управителів. В ряді випадків міщани діяли спільно з селянами околичних сіл і козаками. Особливо великий вплив на активізацію класової боротьби в містах України справила перша селянська війна в Росії під проводом Івана Болотникова, в якій трудове населення українських міст брало найактивнішу участь, про що відзначав сучасник подій Ісаак Масса [94, 168]. Глибокі дослідження цієї проблеми відомими радянськими істориками В. І. Бугановим, І. І. Смирновим та іншими дало їм підставу стверджувати, що Путивль був центром повстання [32, 30–31; 120, 28–30]. Про вплив першої селянської війни в Росії на визвольний рух на Україні свідчить літописець: „Во всех городах паки казаков из холопей и крестьян размножилось и в каждом городе поделали своих отаманов” [119, 124]. З прибутково-видаткових книг Іосифо-Волоколамського монастиря дізнаємося про участь у загонах Івана Болотникова отамана Соломи, в минулому запорізького козака [36, 221], а швед П. Петерсон, який 1608 р. перебував у Росії, пише, що Лжедмитрію дуже допомогли козаки, провідником у яких був Кореля-чорнокнижник [117, 59].

Під впливом селянської війни в Росії на Україні активізувався процес покізачення селян і міщан, що сприяло піднесенню антифеодалної боротьби народних мас. У наступні роки боротьба в містах України продовжувала непокоїти Варшавські сейми. В сеймовій постанові (1607 р.) вказувалося про непослух міського населення в містах Київського і Брацлавського воєводств [189, т. 2, 443], а на сеймі в 1609 р. депутати говорили про „свавілля” населення в містах [там же, 464]. На сеймі 1611 р. повідомлялося, що „свавільні люди” об’єднуються в загони і „наїжджають на шляхетські маєтки, вбивають...” шляхту [там же, т. 3, 7–8]. Як уже вказувалося вище, в 1613–1614 рр. особливо активізувалася боротьба в Брацлавському воєводстві, де повсталі міщани разом з селянами і козацькими низами знищували шляхетські маєтки.

Піднесення класової боротьби на Прикарпатті пояснюється появою там козацьких загонів. Особливо активно діяло трудове населення Коломиї на чолі з ремісником Ф. Горбашем. І тільки після того як шляхта кинула проти козаків і міщан великі сили, козаки змушені були відступити. Феодали жорстоко розправилися з учасниками повстання [61, 385]. Як вказувалося вище, на

Україні у 1617–1618 рр. помітно посилилася антифеодальна і визвольна боротьба народних мас у містах. Зокрема, коронний гетьман С. Жолкевський в листі до короля Сигізмунда III від 16 вересня 1617 р. закликав його негайно вжити рішучих заходів для придушення народних виступів „особливо подніпровських міст”, які, як стверджував С. Жолкевський, „відігравали особливу роль в тій сваволі” [162, 277].

Невідомий сучасник подій, який добре знав справжнє становище, що склалося на Україні, писав: „Значною мірою сваволя збирається з міст” [57, 176]. У 1618 р. в містах України відбулося піднесення антифеодальної і визвольної боротьби. В цей час формуються збройні загони „людей... свавільних з Фастова, Лесчина, Котельні, Паволочі, Коростишева, Корнина, Радомишля... і з інших околичних містечок” [22, ч. 3, т. 1, 213–220]. Об’єднані збройні загони міщан здійснюють напади на маєтки феодалів, відбирають і знищують майно, а їх самих вбивають. Активізується також боротьба міщан Житомира, Кодні, Троянова, Трахтемирова, Рожева [там же]. Так, шляхтич Ф. Суцанський скаржився в Київський гродський суд (червень 1618 р.), що на його маєток напав загін „козаків і міщан з Трахтемирова” [там же, 237]. Особливо активно бореться населення Канева і Черкас [49, 57–58].

Про масове поқозачення міського населення свідчать рішення Житомирської (1614 р.), Вільшанської (1617 р.) і Роставицької (1619 р.) комісії щодо козаків, які організовувалися королівською владою для придушення антифеодальних та визвольних рухів на Україні.

Таким чином, Київщина в 1618 р. стає основним вогнищем антифеодальної та визвольної боротьби народних мас України і важливе місце в цій боротьбі належить трудовому населенню міст.

Як уже вказувалося вище, міщани досить часто спільно з селянами навколишніх сіл здійснювали збройні напади на феодалів і представників королівської влади. Це дало підставу радянському історикові П. В. Михайлині стверджувати, що „міські низи були надійним спільником козацьких мас і селянства в боротьбі проти соціального гніту та іноземного поневолення” [99, 96]. Загроза можливого повстання на Україні змусила короля Сигізмунда III в травні 1618 р. звернутися до шляхти Київського воєводства з універсалом, в якому він закликав шляхту об’єднатися з коронним військом для придушення народних виступів. В універсалі, зокрема, вказувалося, що шляхта менше зазнала збитків від набігів турків і татар, ніж від „власного свавілля” [22, ч. 3, т. 1, 257]. В 1620 р. відбувся великий виступ населення

Красностава (Белзьке воєводство) проти світських і духовних феодалів. Королівська влада жорстоко розправилася з організаторами виступу. Кількох чоловік було страчено [64, 209].

Довгу і наполегливу боротьбу з гнобителями (1615–1623) вело населення Миколаєва (Руське воєводство) [160, 113–115]. Не менш рішучий опір чинили міщани і жовнірам, які займалися насильством і грабежами під час постоїв. Так, у 1601 р. в Янові (Руське воєводство) відбулася збройна сутичка населення з жовнірами, внаслідок чого трьох грабіжників було поранено [161, 284]. Подібна сутичка відбулась і в Теребовлі (Руське воєводство) в 1619 р., де кількох жовнірів було поранено, а одного зарубано сокирою [там же, 285].

Постійну боротьбу з представниками королівської влади і міської адміністрації вело населення Львова, особливо ремісники, не зараховані в цехи. Найчастіше ця боротьба проявлялась у формі скарг міської бідноти на своїх визискувачів. Так, у 1604 р. друкар С. Будзин скаржився на львівського єпископа Гедеона Балабана, що той не виплатив йому заробітку і всіляко переслідував [125, 117]. У 1619 р. ремісники-українці львівських околиць скаржилися в гродський суд на міську адміністрацію за заборону займатися ремеслом [там же, 126]. Незадоволення міщан досить часто закінчувалося збройним виступом проти феодалів. Про це переконливо свідчить той факт, що тільки за 1604 р. внаслідок збройних сутичок львівських ремісників з представниками шляхетського стану було вбито і поранено 10 шляхтичів [65, 70; 29, 15–24]. 1601 р. „ударив в набат”: володимирські міщани виступили проти насильств Іпатія Потія [130, 137]. В 1602 р. козинські міщани вчинили напад на шляхтича Абрама Ледоховського [83, 54], а в липні того ж року радзівільські міщани поранили шляхтича Северина Батковського [там же, 69].

Слід зауважити, що збройні виступи населення завжди були для королівської влади дуже небезпечними, оскільки відрізнялися від селянських виступів значно більшою організованістю.

Водночас соціальна диференціація міщан значною мірою послаблювала класову боротьбу в містах. В 1607 р. Варшавський сейм відзначав, що основною силою в боротьбі з сваволею в містах є бояри і багаті міщани. На сеймі було висловлено сподівання, що вони й надалі будуть придушувати місцеві повстання, щоб „людям не відкривався шлях до сваволі” [189, т. 2, 443], за що королівська влада підтверджувала існуєчі і надавала нові права і привілеї. Так, у 1616 р. в грамоті міській верхівці Богуслава король підтвердив ряд привілеїв, за що вони зобов'язані

були разом зі своїм старостою виступити проти ворога, в тому числі і проти „свавільників, кінно і оружно” [22, ч. 5, т. 1, 128–129].

В 1626 р. в Чернігові Сигізмунд III заснував для оборони фортеці рицарство козацької служби, куди входило 100 заслужених людей. Ця організація мала свій прапор синього кольору, в середині якого містився червоний хрест. Замість грошової платні вони отримали орні землі та сіножаті [146, ф. 256, оп. 1, спр. 271, арк. 116]. З другого боку, соціальне розшарування населення міст, безумовно, впливало на посилення антифеодальної боротьби в українських містах.

Особливу роль в антифеодальній та визвольній боротьбі міст України відігравали трудящі маси Києва. Слід відзначити, що форми і методи боротьби київських міщан були різноманітні. Важливе місце в боротьбі трудового населення Києва проти феодалів і міської верхівки займали скарги міщан до державних установ Речі Посполитої. В березні 1610 р. депутація від православних міщан Києва внесла в київські гродські книги скаргу на уніатського офіціала (відповідало санові протоієрея. – В. М.) Антонія Грековича та інших уніатських священників [14, т. 2, 60–61]. Через дев'ять років у Литовську метрику було внесено протестацію (справу) київських ремісників, які виступили спільно („цехмистры кравецкий, кушнерский, швецкий, ковальский и все посполство присуду и юрисдикции замковой”) зі скаргою на орендарів, які їм „велику кривду чинять и до здерства немалого приводят” [79, 43]. У своїй боротьбі проти гнобителів кияни вдавалися і до відмов виконувати феодальні повинності, до втеч і переселень. Водночас вони зі зброєю в руках захищали свої права. Ще, наприклад, у 1600 р. київський біскуп Криштоф Казимірський скаржився королеві на міщан, які „мури костьолу св. Марії з тесаного каменю розібрали і на свої власні потреби використали, будинки священників (уніатських. – В. М.) захопили” [40, 178]. Через два роки було оголошено королівський декрет у зв'язку з новими виступами київських міщан, які, вказувалося в декреті, зруйнували католицький костьол і привласнили так звану „костьольну землю”, а міщан, „які сидять на костьольній землі”, звільнили від належності біскупу [39, 174–175]. Отже, міщани Києва відкрито виступили проти феодального гніту і релігійних утисків.

У 1610 р. на А. Грековича було вчинено збройний замах на території Видубицького монастиря. Один міщанин, „побачивши його самого... ходячого, зараз з пулгаку до нього стрілив” [14, т. 2, 66]. Однак на цей раз Грековичу пощастило втекти. З про-

тестації митрополита Іпатія Потія за 20 серпня 1610 р. дізнаємося, що проти А. Грековича й уніатів виступили всі православні міщани Києва [92, 392; 58, вип. 1, 47]. Рішучі дії народних мас міста і підтримка їх запорізькими козаками [14, т. 2, 66–67] зірвали спробу І. Потія захопити з допомогою А. Грековича Печерську лавру. В Житомирських гродських книгах за 1611 р. зберігається донесення возного Мартина Машінського про вручення ним вїйту і київським міщанам позову в суд по звинуваченню в тому, що вони, вдаривши в дзвін, гуртом напали на двір біскупа [22, ч. 1, т. 6, 398]. Через п'ять років уніатський митрополит Йосиф Вельямін Рутський (висвячений на митрополита після смерті І. Потія) скаржився на київських міщан, які, „...приїжджаючи і відїжджаючи насильно на митрополичу землю, під саму церкву св. Софії (з 1609 р. перейшла в руки уніатів. – В. М.), безчинствують і розоряють” [96, 21].

По заслугах дістав у 1618 р. вже згаданий офіціал А. Грекович. У Київському літописі повідомляється, що Грековича козаки „проти Видубицького (монастиря) під лід підсадили воду пити” [115, 85], промовляючи при цьому з сарказмом: „Благай папу, нехай тебе рятує” [86, т. 1, 281]. В тому ж році міщани розправилися з шляхтичем Юзефом Оклинським [72, дод. 40–41], який прибув з Любліна для збирання податків, встановлених сеймом. Великий виступ відбувся і в 1622 р., коли трудові верстви населення разом з козацькими низами розправилися над уніатським духівництвом у Софійському соборі [22, ч. 1, т. 7, 588]. У вересні 1623 р. кілька сотень добре озброєних київських міщан напали на володіння уніатського митрополита Й. В. Рутського і завдали йому значних збитків [59, 290].

В кінці XVI – на початку XVII ст. міські низи Києва внесли значний вклад у боротьбу трудящих мас України проти феодального гніту. Цьому значною мірою сприяло як географічне розташування (віддаленість від центрів Речі Посполитої) і близькість до кордонів Росії, з якою підтримувалися різносторонні зв'язки, так і майже безперервні класові конфлікти, що мали місце в Києві.

Важливим моментом, що пояснює особливу активність київських міщан у боротьбі з феодалами, була та обставина, що королівська влада внаслідок вказаних вище причин не завжди мала можливість здійснити розправу над учасниками антиурядових виступів, тим більше що на допомогу повсталим міщанам досить часто приходили запорізькі козаки, які становили на той час грізну і добре озброєну силу.

Про роль і вплив Києва на активізацію антифеодальної боротьби в інших містах дуже яскраво свідчить повстання міщан Вітебська в листопаді 1623 р., коли було вбито уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, про що повідомляв Вітебський магістрат оршанського старосту Івана Друцького-Любецького: „...нашодши и мощно кгвалтом... не поглядаючи на боязнь... без вшелякої милости отца архиепископа... на смерть забили и замордовали...” [28, 444] і, прив’язавши камені до ніг, втопили на найглибшому місці Двіни [173, 20]. Сучасники відзначали „таємні” зв’язки вітебських міщан з міщанами і козаками Києва і пояснювали поспіх, з яким була проведена страта активних учасників повстання, тим, що ходили чутки про спробу київських козаків прийти на допомогу вітебським міщанам.

У грудні 1624 р. київський війт Ф. Ходика, уніатський священник І. Юзефович та їх спільники розпочали закривати (опечатувати) православні церкви. Дії Ф. Ходики пояснюються, очевидно, тим, що після вбивства у Вітебську полоцького уніатського архієпископа Й. Кунцевича посилювалися репресії проти православних.

Однак київські міщани виступили із зброєю в руках проти Ф. Ходики і його спільників, а козацький гетьман Каленик Андрієвич, як повідомляли в Москву путивльські воєводи А. Головін та І. Єсіпов, „...прислал в Киев дву полковников, Екима Чигринца и Онтона Лазаренка”. Козаки разом з міськими низами „церкви де христианские распечатоли, а киевского войта Федора Ходьку и мещан, которые с ним умышляли, переимали. И ныне де в Киеве утеснения вере хрестьянской нету” [35, 52]. Отже, міщани Києва з допомогою запорізьких козаків збройним шляхом не допустили захоплення уніатами православних церков і вчинили рішучий опір як світським („образили самого намісника київського підвоєводи і погрожували йому” [58, вип. 4, 150]), так і духовним феодалам. Не уник заслуженої кари і київський війт Ф. Ходика. В королівській іструкції сеймикам (грудень 1625 р.) вказувалося: „...в тому році в Київ наїхавши (козаки) війта ганебно і з ним кількох інших невинних... (читай: гнобителів. – В. М.) замучили” [57, 285].

Королівська влада не наважилася збройним шляхом розправитися з повсталими міщанами, що свідчило про розмах антифеодальної і визвольної боротьби не тільки в Києві, а й в усьому Подніпров’ї. П. В. Михайлина відзначав, що цей виступ був спрямований як проти представників королівської адміністрації, так і проти полонізованої верхівки службовців магістрату в особі війта Ф. Ходики і його спільників, які, зраджуючи інтереси україн-

ського народу, блокувалися з польською шляхтою, католицьким і уніатським духівництвом [99, 101].

Виступ міщан і козаків у Києві в 1624–1625 рр. мав не лише визвольний, а й, що дуже важливо, соціальний зміст. Так, вїйт Ф. Ходика належав до найбільших землевласників Київського воєводства. Відомо також, що він активно займався лихварством. В його тенета потрапляли не тільки міщани, а й шляхта, про що свідчить запис у книгах Київської ратуші за 7 липня 1621 р., де вказується, що шляхтич Г. Шох віддає „будинок свій з плацом пану вїйту...” Ф. Ходиці за борги [150, ф. 221, оп. 1, спр. 77, арк. 1]. Отже, запорізькі козаки і київські міщани, знищуючи представників міської влади в особі вїйта Ф. Ходики і його спільників, керувалися не тільки релігійними мотивами, а й насамперед вбачали в них експлуататорів, які наживалися за рахунок трудових верств населення. Ф. Ходика своїми діями цілком влаштовував представників королівської влади, про що переконує факт підтримки його кандидатури на вїйтівство в 1613 і 1621 рр. самим київським воєводою [20, 256; 19, 216].

В кінці 1625 р. запорізькі козаки повідомляли королівських комісарів, що „...вїйт насмілився не лише закривати церкви в Києві... але й ганьбити... нашого Київського митрополита і нас самих” [191, 176].

Важлива роль в організації виступу народних мас Києва в 1625 р. належить заснованому в 1615 р. київському братству, яке завжди підтримувало боротьбу міщан проти шляхти й уніатів. Ще в 1619 р. уніатський митрополит Й. В. Рутський відзначав, що „великою перешкодою для унії в Києві служить нове братство... якщо це братство не буде знищене, то важко і думати про що-небудь добре” [10, 76].

Вище православне духівництво хоч і не брало безпосередньої участі у збройній визвольній боротьбі, та відіграло керівну роль в організації і проведенні політичних і дипломатичних заходів проти іноземного панування. Навіть козацькі гетьмани Яків Неродич-Бородавка і Марко Жмайло, безумовно, прислухалися до голосу митрополита І. Борецького, не говорячи вже про те, що в полеміці з католиками та уніатами православні діячі займали тверду оборонну позицію, а бувало, що й наступали. Знаменною подією в житті православного населення України і Білорусії була поява в 1610 р. у Вільно спрямованої проти католицизму книги „Тренос” („Плач східної церкви...”), яку написав відомий вчений і письменник Мелетій Смотрицький. Церква-мати скаржиться: „Горе мені бідній, горе нещасній, ах, з усіх боків з добра пограбованій! Горе мені, на світську ганьбу тіла мого з шат оголений! Біда мені,

нестерпними тягарами обтяжений! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на бедрах, меч над головою обосічний... звідусіль крики, звідусіль страх, звідусіль переслідування” [144, 15]. Особливо рішуче діяв ієрарх православної церкви, талановитий публіцист свого часу Захарія Копистенський. В своєму великому полемічному творі „Палінодія” він повністю спростував твердження католиків і уніатів про верховенство папи римсько-го [81, 1028].

Нами виділено лише дві найвизначніші праці православних діячів першої чверті XVII ст., однак були й інші. Зокрема, ще в кінці XVI ст. образ матері-церкви зустрічаємо в книзі Герасима Смотрицького „Ключ царства небесного” (Острого, 1587), „Отписі” Клірика Острозького. На початку XVII ст. з’являються нові твори. Це, зокрема, „Лямент” (1603 р.) на смерть князя Олександра Острозького, в якому автор закликає князів Острозьких дотримуватися православної віри. В 1607 р. брат С. Наливайка Дем’ян Наливайко видав книгу „Лікарство на оспалий умисл чоловіка”, в якій гостро засуджував відступників, що переходять в унію. Важливу роль у поширенні праць православних діячів відігравали монастирі. Так, папський нунцій А. Пассевіно (кінець XVI ст.) скаржився папі Григорію XIII, що князь В. К. Острозький має при монастирях друкарні, в яких „сей розкол” (тобто православна віра) годується”. Православні монастирі були важливим оплотом римсько-католицької експансії на Україні, ставали не лише культурно-освітніми центрами національно-визвольного руху, а й відігравали політичну роль у цій боротьбі.

Міщани Києва, до яких приєдналися козацькі низи і рядове православне духовництво, відкрито виступили проти гнобителів і фізично розправилися з Ф. Ходикою та його спільниками. Ф. Ходіку спіткав такий же безславний кінець, як і згаданого вище А. Грековича: його теж втопили в ополонці [181, 54].

Про вбивство уніатського священника І. Юзефовича повідомляється в скарзі, яку подав королівським комісарам на запорожців і міщан восени 1625 р. софійський намісник уніатського митрополита Мартин Корсак. З цього документа дізнаємося, що козаки „насильно витягнувши (Юзефовича. – В. М.) з його будинку, самовільно, немилосердно стратили” [52, 482].

Класова боротьба в Києві значною мірою впливала на активізацію антифеодального і визвольного руху в інших містах України.

В боротьбі міського населення проти польсько-шляхетського панування в першій чверті XVII ст. особливо активними були міщани Брацлава і Корсуня. Ще в кінці XVI ст. брацлавські міщани

розпочали боротьбу з старостою Георгієм Струсем, який скаржився в королівський суд, що „міщани почали різні непристойні поступки проти начальства чинити...” [143, 26].

В новому виступі (1607 р.) брацлавські міщани узгодили свої дії з представниками неміщанського стану, тобто селянами і козаками. Причиною цього виступу, як і попередніх, було тяжке становище міської бідноти, експлуатація й утиски з боку представників влади і шляхти. Новий староста Валентій-Олександр Калиновський з перших днів свого правління почав проводити щодо міщан надзвичайно суворі заходи. Це призвело до того, що 4 березня 1607 р. „брацлавські міщани збунтувалися” [150, ф. КМФ-15, оп. 1, спр. 10, арк. 45 на зв.]. Повстанці розправилися з особливо ненависними старостинськими слугами, про що повідомлялося в королівському декреті: „Криштофа Іванського... в груди прострелили, від чого враз помер”, розправились також „з Остапом Повровським і Матвієм Яблонським і ледве не вбили самого старосту” [143, 33]. Повстанці, повідомляється в документах, „в половині міста закрились... вдень і вночі стріляли” [там же, 32]. В протоколі возного Матвія з Гусятина повідомляється, що „вся громада Брацлава виступила проти зверхності” старости [42, 61–62].

Королівська влада жорстоко розправилася з непокірними. Староста Калиновський за сеймовою конституцією 1607 р. отримав необмежену владу над брацлавськими міщанами. Проте юридично постанова сейму „Про Брацлавських міщан” була незаконною. Справа в тому, що Калиновський добився цієї постанови без згоди сеймових депутатів Брацлавського воєводства, які не отримали від своїх співгромадян жодних інструкцій. Цей факт переконливо свідчить про ставлення властей до брацлавських міщан і до прав міського населення України взагалі.

Міщани Брацлава і надалі продовжували боротьбу з феодалами. Так, С. Жолкевський в листі до Т. Замойського писав: „Такий у них (брацлавських міщан. – В. М.) непослух і свавілля, що вже незважають ні на бога, ні на короля, ні на що інше” [169, 39]. Брацлавські міщани за свій виступ проти королівської влади були позбавлені всіх привілеїв [189, т. 2, 443], внаслідок чого місто почало занепадати і вже в 1616 р. замість 2000 будинків там залишилося 500, а в 1639 р. не більше 200 [143, 230]. Занепад Брацлава пояснюється ще й тим, що міщани, не добившись успіху збройним шляхом, активізували втечі, про що, зокрема, свідчить сеймова постанова за 1613 р. „Про втікачів Брацлавського воєводства” [189, т. 3, 95].

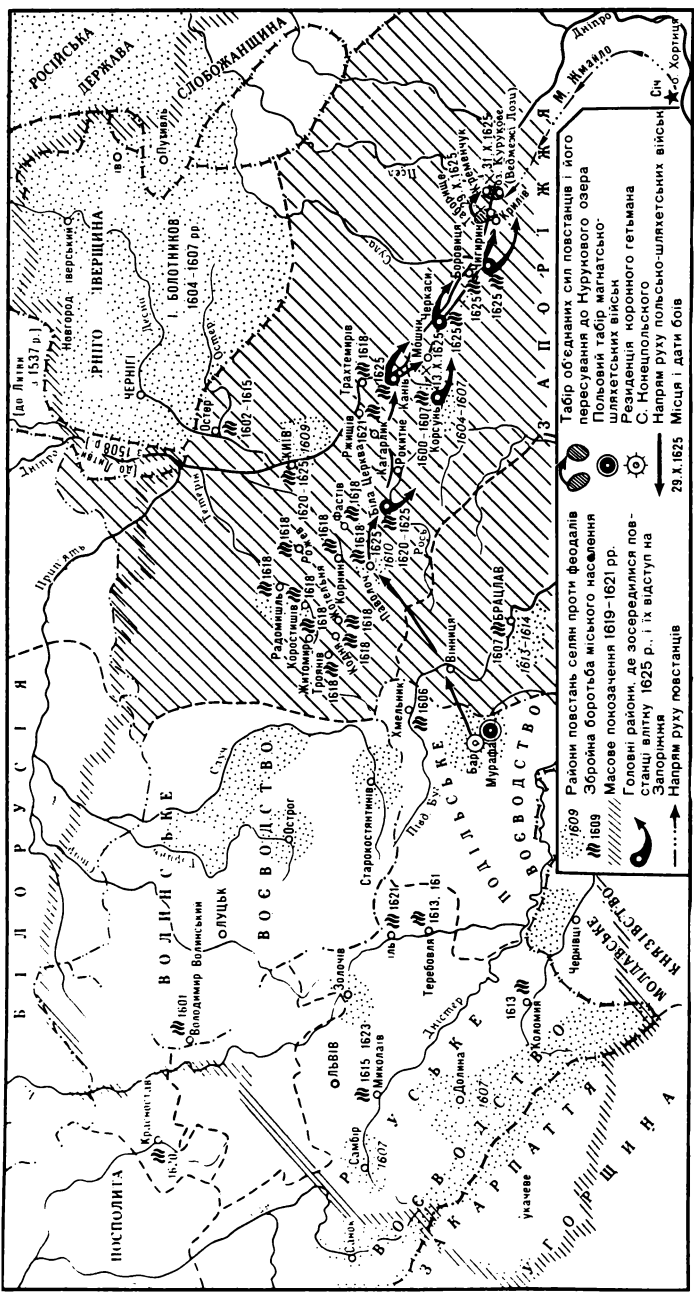
Не менш рішучий опір королівській владі вчинили також міщани Корсуня. Коли староста Ян Данилович у 1604 р. намагався

розшукати серед міщан утікачів-селян і міщан з інших міст, то мешканці Корсуня рішуче виступили проти цього і почали готуватися до збройного опору, заявивши, що тих утікачів боронитимуть „до горл своїх” [47, 328], і відмовилися на користь старости Яна Даниловича і міської верхівки „мосту на реце Мшанцу и Роси подлуг давнего звичаю... направовать” [22, ч. 8, т. 5, 316]. Захопивши владу, повстанці вигнали з міста усіх, хто їх не визнавав, а майно поділили. Як повідомляв Ян Данилович, корсунські міщани „чинили бунты rozmaitye...”, що закінчилися великим збройним виступом [там же, 348].

Корсунців викликали в королівський суд, але міщани на суд не з’явилися, і вирок було оголошено заочно. Міщанина Семена Олександровича і ще 10 чоловік суд визнав „привідниками”, а всі інші міщани суворо попереджувалися, щоб на майбутнє „владзи, зверхности, юрисдикции и послушенству старосте и войтови... во всем подлежали и з нее ся ни в чем не выламовали, бунтов жадных... не чинили” [там же, 350]. В актовій книзі Житомирського гродського суду збереглося визнання возного Кам’янецького староства Л. Маєвського про те, що в його присутності в м. Корсуні міщани скаржились на возного Київського воєводства С. Івановича за те, що той подав на них позов у суд з старостою Яном Даниловичем не 10 січня 1605 р., а на два тижні пізніше, зменшивши тим самим шеститижневий строк підготовки до суду [150, ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 23]. Цей факт свідчить про підтримку представником місцевої адміністрації дій старости.

Оскільки рішення королівського суду захищало інтереси старости, то міщани йому не підкорилися. Король послав у Корсунь комісарів, але міщани „комісарів... і їх посланців не послуhalись і впустити до міста... Корсуня” не захотіли, „особу... королівську зневажили, декретом... і волею погордували” [22, ч. 8, т. 5, 357–358]. Тоді суд виніс вирок про стягнення з учасників виступу штрафу в розмірі 10 тив. коп литовських грошей [там же, 359].

Виступ корсунських міщан викликав серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої. Справою корсунських міщан займався Варшавський сейм, який видав у 1607 р. спеціальну постанову. Важливим моментом у цьому виступі було те, що в ньому взяли участь селяни-втікачі, яких міщани відмовилися видати властям [там же]. Відомо, що двічі (в 1604 і 1605 рр.) Ян Данилович виступав з судовими позовами проти всього „поспольства” Корсуня „о невиданье збегов подданных” багатьох магнатів і шляхтичів з Брацлавського та інших воєводств [79, 30].

Табір об'єднаних сил повстанців і його пересування до Нурового озера
 Польовий табір магнатсько-шляхетських військ
 Резиденція коронного гетьмана
 Р. Конецького
 Напрямок руху польсько-шляхетських військ
 Місяця і дати боїв

Райони повстань селян проти феодалів
 Збройна боротьба міського населення
 Масове покозачення (1619-1621 рр.)
 Головні райони, де зосередилися повстанці влітку 1625 р. і їх відступ на Запоріжжя
 Напрямок руху повстанців

1609 Райони повстань селян проти феодалів
 1609 Збройна боротьба міського населення
 Масове покозачення (1619-1621 рр.)
 Головні райони, де зосередилися повстанці влітку 1625 р. і їх відступ на Запоріжжя
 Напрямок руху повстанців

29 X. 1625

Королівська влада позбавила міщан Корсуня магдебурзького права, що значною мірою погіршило економічне становище міста. Проте королівській владі так і не вдалося змусити корсунських міщан скоритися, бо вже в 1616 р. в Корсуні налічувалось 1300 будинків „неслухняних міщан” [22, ч. 7, т. 1, 290–319]. В люстрації за 1616 р. вказувалося: „В тому місті (Корсуні) чиншу і повинностей не дають, крім служби військової” [192, т. 5, 114]. Відомий український радянський історик М. П. Ковальський виявив у ЦДАДА СРСР у Москві відомості про повстання корсунських міщан, а саме – рішення верховного суду про мозирських міщан (23 червня 1616 р.) – „проводьрей волнений и бунтов”, про позбавлення їх магдебурзького права і повернення „под голую замковую юрисдикцию”, як це сталося з міщанами Брацлава і Корсуня „из-за их бунтов и своеволия, перед унией получивших магдебургское право и лишенных его” [79, 26].

В цей час найбільш поширеною формою протесту міських низів була відмова виконувати повинність на користь королівської адміністрації, феодалів і магістрату. Протягом усього досліджуваного періоду класова боротьба в містах України супроводжувалася масовим покаянням міщан, активізацією втеч в інші міста і місцевості на „слободи”. На відміну від селян міщани були більш організовані і, як правило, добре озброєні, а це значною мірою сприяло частим збройним виступам трудових верств міського населення проти експлуататорів.

Під час збройних виступів міщани в ряді випадків діяли спільно з селянами околичних сіл і козацькою біднотою, що значною мірою посилювало антифеодальний і визвольний рух на Україні в цілому.

Майнова нерівність міського населення сприяла загостренню соціальних протиріч і, таким чином, активізувала класову боротьбу в містах України.

Важлива роль в розгортанні антифеодального і визвольного руху на Україні в першій чверті XVII ст. поряд з селянством і міщанами належить козацтву, яке поповнювалося за рахунок втікачів з міст і сіл. До козаків приєднувалися різні за своїм майновим становищем селяни і міщани не тільки з України, а й з Білорусії, Молдавії та інших країн.

Розділ II. РОЗГОРТАННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ МАГНАТСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ

1. АКТИВІЗАЦІЯ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В 20-х РОКАХ XVII ст.

Наростання антифеодальної і визвольної боротьби українського народу на початку XVII ст. становило серйозну небезпеку польсько-шляхетському пануванню на Україні. На її активізацію значною мірою впливала перша селянська війна в Росії 1606–1607 рр. і героїчна боротьба російського народу проти іноземної інтервенції.

Проте головною причиною загострення соціальних суперечностей на Україні в першій чверті XVII ст. було посилення феодального і національного гніту. Активізація класової боротьби народних мас України викликала занепокоєння феодалів, про що переконливо свідчить лист 20 католицьких єпископів з Пйонтровського синоду до короля від 12 жовтня 1607 р., в якому вони висловлюють занепокоєння становищем у королівстві [147, ф. 5, оп. 2, спр. 168, арк. 501 на зв.]. В листі з Острога 6 вересня 1609 р. магнат Януш Острозький повідомляв короля Сигізмунда III, що збройні напади селян, міщан і козаків довели шляхту до відчаю. Боротьба народних мас набрала такого розмаху, що шляхта вже не могла її придушити власними силами. Тому Я. Острозький просив короля відправити на Україну коронне військо з метою „придушити сваволлю...” [57, 121].

На сеймі 1609 р. було ухвалено послати на Україну королівських комісарів, оскільки „велике безправ'я і сваволлю чинять ті козаки... влади наших старост і панів своїх не визнають... від чого міщани наші з міст втікають... в гурти великі збираються, здійснюють набіги на міста” [189, т. 2, 443]. Налякана небезпекою народного повстання шляхта постійно вимагала від королівської влади рішучих заходів для придушення народних виступів. У документах того часу зберігаються відомості про масове самовільне покозачення селян і міщан, внаслідок чого вони ставали „неслужняними”, тобто відмовлялися виконувати феодальну повинність і ігнорували вказівки королівської влади і місцевої адміністрації. Кінцевою метою цієї боротьби була ліквідація магнатсько-шляхетського панування на Україні і возз'єднання України з Росією.

Проте агресія шляхетської Польщі проти Росії в 1609 р. перешкодила королівській владі відправити на Україну війська для придушення антифеодального і визвольного руху. Водночас шляхта постійно і наполегливо повідомляла в державні установи про активізацію боротьби народних мас України. Так, сейм 1611 р. відзначав, що „українна сваволя все більше зростає” [там же, т. 3, 116]. Загони запорізьких козаків вийшли „на волость” і при активній підтримці населення почали громити маєтки феодалів [178, 509–510].

Королівська влада вжила ряд заходів, спрямованих на придушення антифеодального і визвольного руху народних мас на Україні. Вже на сеймі 1613 р. було прийнято рішення „Про комісію з козаками”, яке забороняло самовільне показначення населення Київського, Брацлавського і Подільського воєводств. „Поскільки ці люди, – вказувалося в постанові, – не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів... обравши собі своїх старших... ми ліквідуємо їх юрисдикцію... і зобов’язуємо підкорятися владі за місцем проживання” [189, т. 3, 122]. Водночас було оголошено королівський універсал, в якому повстанців закликали розходитись по домівках, а у випадку непослуху король погрожував застосуванням військової сили [22, ч. 3, т. 1, 191–192]. Однак, як і слід було чекати, народні маси України не виконували суворих королівських постанов. Тому в березні 1614 р. Сигізмунд III призначив комісію, до складу якої ввійшли найбільші магнати Речі Посполитої – краківський каштелян князь Януш Острозький, київський воєвода і великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський, волинський воєвода князь Януш Заславський і подільський генерал Валентій-Олександр Калиновський. У супроводі карального війська королівські комісари вирушили на Україну з метою „примусити підкоритися повсталих” [189, т. 3, 80]. В той же час коронний гетьман С. Жолкевський розповсюджує універсал ротмістрам королівських військ, наказуючи їм бути напоготові для боротьби з запорожцями, які „заважають розквартируванню коронних військ у Подніпров’ї” [22, ч. 3, т. 1, 197].

Таким чином, королівська влада, виконуючи рішення сеймової конституції 1613 р. „Про комісію з козаками”, намагалася придушити визвольну боротьбу на Україні. З цією метою посилено розквартируються коронні війська „від Києва до Черкас... для боязні... щоб бачили” [57, 146], – повідомив С. Жолкевський у листі до короля Сигізмунда III. Водночас королівські представники вже в 1613 р. вели переговори з турецькими властями про припинення набігів під час проведення комісії, запевняючи, що

„з нашого боку (тобто з боку Речі Посполитої. – В. М.) сваволя козацька українна буде покарана” [там же, 128]. Про те ж саме повідомляв король Сигізмунд III султану Ахмеду (липень 1614 р.): „...на козаків відправлено комісію” [там же, 135–138]. Більше того, С. Жолкевський через посла Тарговського передав туркам план козацьких укріплень на Запоріжжі [178, 509], що свідчить про класову солідарність феодалів двох ворогуючих держав.

Маючи в своєму розпорядженні значні каральні сили, розміщені в Подніпров’ї, королівські комісари викликали наприкінці 1614 р. представників козацької старшини до Житомира і поставили перед ними такі умови: козацьке військо зобов’язувалось і надалі здійснювати прикордонну службу і не допускати вторгнення загонів турків і татар на територію Речі Посполитої, за що королівська влада призначала козакам плату – десять тисяч злотих і 700 поставів (шматків) сукна щорічно. До козацького реєстру дозволялось вписувати 1 тис. чоловік. Старший над реєстром, за згодою короля, призначатиметься коронним гетьманом. Козаки зобов’язані проживати тільки на Запоріжжі. Козацькі родини і козаки, які виявлять бажання залишитися в шляхетських і королівських маєтках, зобов’язані підкорятися юрисдикції панів і старост. Трахтемирівський монастир залишався для поселення старих, хворих і калік, але козакам збиратися там заборонялось. Без дозволу короля козаки не мали права здійснювати морські походи в Туреччину і приймати свавільних людей [57, 144–145].

Цілком зрозуміло, що умови Житомирської комісії не відповідали інтересам основної маси козацтва. Вона була нічим іншим, як змовою королівського уряду з козацькою старшиною, що зрадила інтереси народних мас. Крім того, король Сигізмунд III відхилив прохання козаків переглянути умови Житомирської комісії. В королівській грамоті (1615 р.) вказувалося: „Все запорозьке військо в порядку, комісарами нашими записаним, на звичних місцях повинно вести себе спокійно, владу... і суди зберегло, на іноземні держави не нападало” [22, ч. 3, т. 1, 199].

Умовами Житомирської комісії були незадоволені не тільки виписані з реєстру самовільно покозачені селяни і міщани, а й більша частина рядового реєстрового козацтва. Цим пояснюється також дальше посилення боротьби рядових реєстрових козаків проти польсько-шляхетського гніту. Так, коронний гетьман С. Жолкевський писав румелійському беглер-бею Ахмет-паші (осінь 1614 р.): „...козаки шкоди незмірні чинили... замки пустошили...” [57, 151].

Піднесення антифеодального і визвольного руху на Україні на початку XVII ст. є підтвердженням того, що спрямовані на придушення класової боротьби суворі постанови королівської влади виявилися малоефективними, оскільки в цей період придушити виступи селян, міщан і козаків уряд не зміг. Про те, наскільки сильним був опір народних мас карателям в час проведення комісії, свідчить заява С. Жолкевського, що селяни, міщани і козаки „всіма силами протидіяли жовнірам” [22, ч. 3, т. 1, 196–197]. Основна маса козацтва відхилила умови Житомирської комісії і вчинила збройний опір каральним військам. На жаль, збереглося мало документів і матеріалів тих часів, де висвітлюється збройний опір народних мас урядовій владі під час проведення Житомирської комісії. Тим більшу цінність становить наведений вище лист С. Жолкевського румелійському беглер-бею Ахмет-паші, в якому коронний гетьман, радіючи з приводу поразки козаків на морі, в свою чергу заявляє, що коронне військо також здобуло перемогу над козаками: „Одні втекли, інші побиті” [57, 151].

Отже визвольна боротьба і морські походи козаків всупереч постановам Житомирської комісії на Україні в 1615–1616 рр. активізується [16, 9]. Цьому певною мірою сприяла та обставина, що в кінці 1615 р. частина каральних військ пішла з України в Молдавію, де магнати намагалися повернути трон воєводі Костянтину.

Про розгортання антифеодального і визвольного руху на Україні заявляв С. Жолкевський на Варшавському сеймі 1615 р.: „...чисельність низових козаків значно зросла... україну кийську, а особливо подніпровські краї захопила” [178, 507].

Менше ніж через рік після проведення Житомирської комісії процес покозачення охопив усе Подніпров'я, і перед королівською владою постало питання проведення нової комісії. Проте у 1615 р. комісія не відбулася через вторгнення на територію Речі Посполитої великих татарських загонів. Але вже в січні наступного року вийшла королівська інструкція сеймикам, в якій говорилося, що „над Річчю Посполитою знову нависла велика загроза від козацького свавілля”. Кількість покозачених селян і міщан інструкція визначала в 40 тис. чоловік. Король пропонував депутатам обговорити спосіб придушення козацької сваволі [57, 166].

Про активізацію народної боротьби на Україні свідчить також постанова сейму 1616 р. „Про козаків”, де вказувалося, що козаки не визнають „...ні магистратів в містах, ні старост, ні гетьманів...” [там же, 174]. Шляхта пропонувала застосовувати смертну

кару до кожного, хто оголосив себе козаком. Зокрема, вводилась посада інстигаторів, в обов'язки яких входив розшук і покарання самовільно покочаних.

В кінці 1616 р. було створено чергову комісію, про що повідомлялося в королівському універсалі. Водночас уряд Речі Посполитої здійснює ізоляцію Запорізької Січі від міст України з метою позбавити козаків продуктів харчування і боеприпасів, необхідних для ведення бойових дій з каральним військом і турецько-татарськими загарбниками. „...Абысте з мест и местечок, – вказувалося в універсалі короля Сигізмунда III від 29 грудня 1616 р., – также держав своих жадное живности, прохов, оловов на низ не пусчали, также вшеляких чолнов и статков водных готовить и приспособлять заказали...” [22, ч. 3, т. 1, 202].

Підготовка королівського уряду до проведення комісії з козаками збіглася з відновленням у 1617 р. війни шляхетської Польщі з Росією. У квітні 1617 р. частина магнатсько-шляхетських військ на чолі з королевичем Володиславом виступила в похід. Друга частина військ під проводом С. Жолкевського рушила на Брацлавщину. Таким чином, антифеодальний і визвольний рух на Україні відтягнув значні сили магнатсько-шляхетських військ від участі в поході на Росію.

В той же час на Україну вторглося численне турецько-татарське військо на чолі з Іскандер-пашою. Проте ведення війни з турецькими і татарськими загарбниками не входило в плани С. Жолкевського, оскільки він беріг сили для придушення антифеодальної і визвольної боротьби народних мас України. Між урядовими колами Польщі і Туреччини не раз піднімалося питання про спільну боротьбу з козаками. Тому й не дивно, що С. Жолкевський 13 вересня 1617 р. підписав під Яругою над Дністром умову з Туреччиною, за якою Польща зобов'язалася не втручатися в справи Молдавії і Трансільванії, заборонити морські походи козаків, знищити прикордонні укріплення. Добившись, у свою чергу, запевнень про ненапад з боку Туреччини, які, як відомо, завжди порушувались, С. Жолкевський виступив з коронним військом у район повстання. В дорозі до нього приєднувалися з своїми полками магнати українських воєводств і дрібна шляхта. Коронний гетьман прагнув якнайшвидше провести каральні заходи на Україні. „Буду старатися задушити сваволю, скільки вистачить сил, – писав С. Жолкевський королеві, – вона страшна для Речі Посполитої” [61, 406]. Але оскільки повстанців „багато зібралось...”, то гетьман С. Жолкевський змушений був шукати шляхи мирного розв'язання козацького питання. Використо-

вуючи протиріччя між старшиною і козацькою біднотою, С. Жолкевський прагнув внести розбрат в середовище повстанців і таким чином добитися успіху. „Я, – нахвалявся він королеві, – вже посіяв між ними зерна чвар: старшина в незгоді з черню, так як вони з радістю завели б інші порядки” [там же].

Виступивши з Білої Церкви, магнатсько-шляхетське військо рухалось вздовж р. Рось назустріч повстанцям, про що коронний гетьман повідомляв у листі канцлера В. Гембійського 1 жовтня 1617 р. [190, 100].

Реєстрова козацька верхівка теж бажала піти на компроміс з урядом. Тому вона, усунувши Д. Барабаша і обравши старшим Петра Конашевича-Сагайдачного, який користувався довір'ям уряду Речі Посполитої, починає переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським і королівськими комісарами. 28 жовтня 1617 р. ці переговори завершилися підписанням угоди в урочищі Суха Вільшанка неподалік Білої Церкви.

Умови Вільшанської угоди вимагали, щоб усі селяни, міщани і ремісники, які два роки тому вийшли з-під юрисдикції панів і старост і не ввійшли до реєстру, повернулися до своїх панів і державців. Усім свавільним, які не виконують вимог комісії, загрожувала смертна кара. За вірну службу реєстрова козацька старшина отримує привілеї. Вільшанська угода передбачала одну тисячу реєстрових козаків. Уряд зобов'язувався виплачувати козакам за службу щорічно 10 тис. злотих і 700 поставів сукна. Козакам заборонялося організовувати морські походи в Крим і Туреччину [178, 311–322].

Козацька старшина слухняно прийняла всі умови, висунуті С. Жолкевським і комісарами, заявивши: „Ми не бажаємо ні в чому чинити опір волі і розпорядженням його королівської милості...” [там же, 321].

Отже, Вільшанська комісія так само, як і Житомирська, була антинародною і ні в якому разі не задовольняла інтересів народних мас України. Тому її рішення викликали ще більшу ненависть до чужинців, яка переросла в нові повстання. Так, на сеймі 1618 р. знову порушується питання про козацьку сваволлю [189, т. 3, 157]. Ця проблема викликала серйозне занепокоєння на сеймі 1619 р. [там же, 170].

Піднесення визвольної боротьби на Україні в 1618 р. пояснюється ще й тим, що Польща в той час відновила війну з Росією, тому більша частина магнатсько-шляхетського війська разом з реєстровим козацтвом перебувала в Росії. Це також сприяло посиленню боротьби українського народу проти феодального і національного гніту.

Активізація класової боротьби на Україні в 1618 р. викликала нове занепокоєння шляхти українських воєводств. Зокрема, шляхта Київського воєводства в інструкції послам на Варшавський сейм 1618 р. просила призначити нову комісію для придушення народних виступів [22, ч. 2, т. 1, 124]. Те саме рекомендувала своїм послам вишенська шляхта [152, т. 20, 165]. Посилення визвольної боротьби народних мас України привело до того, що вже навесні 1618 р. король Сигізмунд III звернувся до шляхти Київського воєводства з закликом об'єднати свої сили з військом коронного гетьмана для придушення „сваволі” [22, ч. 3, т. 1, 273–274].

Таким чином, уже через кілька місяців після проведення Вільшанської комісії виникла потреба проводити нову комісію для боротьби з повстанцями.

Влітку 1619 р. коло Білої Церкви зібралося десять тисяч повсталих селян, міщан і козаків. На Україні з новою силою піднялася хвиля антифеодальної і визвольної боротьби. Різко збільшуються збройні напади повстанських загонів на шляхетські маєтки, про що повідомляється в листі магната Альбрехта Станіслава Радзивілла з Варшави 12 квітня 1619 р. до литовського канцлера Л. Сапеги [150, ф. 48, оп. 1, спр. 637, арк. 1].

Козацька старшина на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним підтримувала панування Речі Посполитої на Україні. Свідченням цього є королівська грамота, видана королем Сигізмундом III влітку 1619 р., в якій висловлюється подяка П. Сагайдачному за старанну службу [113, 75]. Отже, П. Сагайдачний і козацька старшина були опорою магнатсько-шляхетського панування на Україні.

Особу козацького гетьмана Петра Сагайдачного не можна характеризувати однозначно. З одного боку, він належав до заможної верхівки козацької старшини і тому вірою і правдою служив польським панам. Зокрема, польський магнат Якуб Собеський писав, що Сагайдачний „...завжди вірний королеві і Речі Посполитій, він бував суворим в справі придушення козацької сваволі; нерідко навіть, не задумуючись, страчував за найменшу провину; свої недолюблювали його за це і неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений верховодства запорізьким військом” [98, 60].

Таким чином, класові інтереси П. Сагайдачного були цілком визначені, і він разом з іншими представниками козацької старшини під час народних повстань завжди займав угодовську позицію до польських феодалів, про що повідомляє літописець: „Конашевич завжди в мирі з панами жив, за що козакам (ре-

естровій верхівці. – В. М.) і добре було, тільки поспільство терпіло” [124, 183]. Ці факти спростовують твердження М. С. Грушевського, що начебто угодовська діяльність Сагайдачного виправдана певними історичними умовами: „Поки не було шансів виграти в оружній боротьбі, треба було уникати всяких оружних конфліктів” [47, 369]. Насправді Сагайдачний прагнув звести чисельність реєстрових козаків до невеликої привілейованої групи українського населення.

З другого боку, Сагайдачний, як повідомляв Я. Собеський, „...ревний послідовник православного обряду, він був заклятим ворогом тим, хто переходив в лоно римської церкви” [98, 60]. Разом з тим запорізькі козаки, очолювані Сагайдачним, здійснили ряд блискучих походів проти Туреччини і Криму, що принесло йому заслужену славу видатного полководця свого часу. А шляхетський мемуарист Й. Ерліч писав: „Сагайдачний... в науці... від наших не останній... до товариства військового ласкавий, в званні козацькому над іншими знаменитий...” [167, 5]. Ректор Київської братської школи Касіян Сакович в „Верше на жалосний погреб зацного рьщера Петра Конашевича-Сагайдачного” також вказував на ці якості:

„Несмертельной славы достойный гетмане,
Твоя слава в молчаню нигды не застане...” [132, 334].

Отже, особа Петра Сагайдачного надзвичайно складна і суперечлива, а тому розглядати його однозначно було б невірною.

З одного боку, він всіляко допомагав магнатсько-шляхетській владі в боротьбі з антифеодальними виступами, з другого – ввійшов в історію як видатний козацький полководець, політичний діяч, який відстоював культуру і традиції свого народу.

Старшина реєстрового козацтва на чолі з гетьманом П. Сагайдачним виступала проти масового покаяння селян і міщан і була союзником польських панів у боротьбі з трудовими верствами населення України. Водночас ця ж козацька верхівка була незадоволена політикою королівської влади у зв'язку з утисками їх прав і привілеїв. Козацька старшина і вище православне духівництво були незадоволені і національно-релігійним гнітом.

Антифеодальний і визвольний рух народних мас України в 1619 р. набирає такого розмаху, що організація чергової комісії стає невідкладною справою. Коронний гетьман С. Жолкевський в листі до короля Сигізмунда III писав: „Назбиралось цих гулятьїв стільки, що важко знайти хлопа, наймита; все живе прагне в їх купи” [86, т. 2, 247]. Восени 1619 р. королівська влада направила проти покаянних селян і міщан коронне військо на чолі з С. Жолкевським і комісарами – воєводою київським Т. За-

мойським, воєводою руським Я. Даниловичем, гетьманом польним С. Конєцпольським, каменецьким і брацлавським старостою В. Калиновським, зєгвольським старостою Т. Шимкевичем-Шклинським і панами Т. Злотницьким і Я. Білецьким.

Магнатсько-шляхетське військо розташувалося на р. Роставиця (поблизу м. Паволочі), козацьке – на р. Узень за Білою Церквою. Не вступивши в бій, шляхта і козацька старшина почали переговори. Козацькі низи і покозачені селяни й міщани вимагали вести переговори відкрито, на раді, а королівські комісари – тільки з козацькою старшиною. Після тривалих суперечок гору взяла старшина, і Сагайдачний негайно розпочав переговори з комісарами в магнатсько-шляхетському таборі.

Цього разу С. Жолкевський і королівські комісари були більш поступливі зі старшиною, ніж під час попередніх комісій. Так, було збільшено реєстр порівняно з Вільшанською до 3 тис. козаків і щорічну плату до 40 тис. злотих і 1400 поставів сукна – караєї. Все це козаки мали отримувати в день св. Іллі в Києві після затвердження сеймом. Проживати козаки повинні тільки в королівських володіннях [178, 330–338]. Поступки властей реєстровому козацтву пояснювались погіршенням міжнародного становища Речі Посполитої внаслідок можливої війни з Туреччиною. Але щодо козацьких низів і покозачених селян та міщан Роставицька угода виявилася ще більш суворою, ніж попередні, а саме: комісари вимагали виключити з козаків покозачених селян, міщан і ремісників, які вже не два роки (як було за Вільшанською угодою), а „тих, які п'ять років тому вийшли з-під юрисдикції своїх панів і стали козаками” [там же, 332–336]. Такі умови цілком задовольняли козацьку старшину і вона урочисто запевнила королівських комісарів 17 жовтня 1619 р. в таборі на р. Узень про свою цілковиту згоду з умовами комісії. Старшина зобов'язалася знищити на Дніпрі човни і стежити за тим, щоб без дозволу королівської влади козаки не здійснювали морських походів.

Проте умови Роставицької комісії настільки не відповідали інтересам основної маси повстанців, що королівські комісари і козацька старшина побоюлися оголосити їх відразу в таборі, бо це могло викликати збройний виступ повстанців проти магнатсько-шляхетського війська. Тому королівські комісари і старшина обманули козацькі низи. Вони запевнили повстанців, що козацькі права поширюються на всіх покозачених. І лише після того, як повстанці розійдуться по своїх домівках, вирішено було розпочати укладання козацького реєстру. Тому цілком зрозуміло, що умови Роставицької угоди, як і двох попередніх, викли-

кали обурення народних мас України і в кінцевому рахунку нові повстання. Так, уже наприкінці 1619 р. в Подніпров'ї відбувся виступ „випищиків” (виписних козаків), яких очолив Яцько Бородавка (Неродич). Про участь в антифеодальній і визвольній боротьбі широких народних мас під час проведення Роставицької комісії свідчить заява представників козацької старшини королівським комісарам, що перегляд і виписка самовільно покозачених „відбере багато часу”, оскільки покозачених велика кількість [там же, 336].

Таким чином, репресії королівської влади на Україні не тільки не принесли бажаних наслідків, а, навпаки, активізували антифеодальну та визвольну боротьбу трудящих верств.

2. КОНСОЛІДАЦІЯ СИЛ НАРОДНИХ МАС. ДІЯЛЬНІСТЬ КОЗАЦЬКОГО ГЕТЬМАНА ЯКОВА БОРОДАВКИ (НЕРОДИЧА) (1619–1621 рр.)

Відомо, що суворі постанови Роставицької комісії 1619 р. викликали незадоволення покозачених селян і міщан, які не захотіли „покоритися владі старост, державців і їх намісників” [178, 331–333]. Козацька старшина на чолі з гетьманом П. Сагайдачним при підтримці коронного війська змушувала селян і міщан повертатися в маєтки своїх панів і старост. Водночас розпочався наступ і на Запорізьку Січ. Зокрема, гетьман П. Сагайдачний з реєстровими козаками напав на Січ і спалив частину морських човнів [38, 161].

Дії реєстровців викликали обурення з боку виписаних з реєстру козаків, що привело до нового виступу народних мас проти гнобителів. Зручною нагодою для цього стала та обставина, що П. Сагайдачний з п'ятитисячним загоном реєстрових козаків наприкінці 1619 р. виступив у похід на Перекоп. Скориставшись цим, виписані з реєстру козаки, а також покозачені селяни та міщани повстали. Як повідомляв 23 липня 1620 р. великий коронний гетьман С. Жолкевський київському воєводі Т. Замойському, замість П. Сагайдачного повстанці обрали на гетьмана Я. Бородавку (Неродича) – „найбільш незнатного і найбільш бунтівного серед них, який казав їм (повстанцям. – В. М.), що не тільки на море, але навіть в пекло готовий з ними йти” [169, 146]. Далі С. Жолкевський називає організаторами виступу тих козаків і покозачених селян і міщан, „яких минулого року виписали з запорізького війська” [там же].

Успіх повстанців пояснюється, по-перше, тим, що вони становили велику силу, а, по-друге, їх підтримав козацький гарнізон реєстровців на Січі. Внаслідок цього утворилося два козацьких

табори. Перший на чолі з козацькою старшиною контролював Трахтемирів з околицями, і його визнавав королівський уряд. А другий на чолі з гетьманом Бородавкою, якого підтримували повстанці, контролював південні воєводства України і Січ. Сагайдачний втратив підтримку народних мас ще й тому, що він скомпрометував себе походом на Москву, оскільки в цей час посилюються економічні та політичні зв'язки між українським і російським народами. На відміну від П. Сагайдачного, який „яскраво відображав у своїх діях угодовську політику і опозиційність козацької старшини” [49, 107], Я. Бородавка завоював авторитет і довір'я народних мас тим, що першим з українських козацьких гетьманів визнав козацькі права за всім покозаченим населенням.

Дворянська і буржуазна історіографія необ'єктивно висвітлювала діяльність козацького гетьмана Я. Бородавки (Неродича). Зокрема, магнатсько-шляхетські мемуаристи XVII ст. С. Любомирський, Я. Собеський, Я. Остророг, П. Збігневський намагались очорнити гетьмана Бородавку і тим самим применшити роль козацького війська в Хотинській війні. Королівський комісар Я. Собеський, характеризуючи козацького гетьмана Я. Бородавку-Неродича, писав: „Найнікчемніші з них, під проводом ганебного Бородавки, або краще сказати того, що сам себе позбавив будь-якого начальства, розсіялися в Поділлі і Молдавії, розпочали грабіж” [98, 58–59]. Подібне безпідставне твердження королівського комісара спростовується повідомленням вірменського хроніста Ованеса Каменецького: „Козаки вели великі бої” в Молдавії з турецькими і татарськими загонами [73, 268]. Безумовно, чим більше магнатсько-шляхетські мемуаристи згущували фарби в характеристиці козацького гетьмана Бородавки, тим яскравіше підтверджується властива його натурі бунтарська суть.

Козацькі літописці С. Величко і Г. Грабянка [34, 454; 43, 374] використали в своїх роботах матеріали магнатсько-шляхетських мемуаристів XVII ст. і, по суті, повторили оцінку ними діяльності Бородавки. С. Величко, наприклад, стверджував: „А за тоє Бородавка обвинен, что не поспешал з войском своим до главного обозу польского, да бавился в дорози здобичемъ” [34, дод. 6]. Не витримує критики твердження дворянського історика М. Маркевича про те, ніби Бородавка „переданий військовому судові... як самозванець” [93, 104]. Оскільки цю думку спростовує пом'яник самого П. Сагайдачного, який вже на смертному одрі відчував на своїй душі тяжкий гріх – страту гетьмана Бородавки. Щоб спокутувати свою провину, він доручає записати Бородавку в свій

пом'яник: „Помяни господи рабъ swoichъ, Петра, Конона, Елисея (з боку приписано: Козновського), Якова гетьмана (з боку приписка: Бородавка не родич)” [141, 44].

Український буржуазний історик В. Б. Антонович, навпаки, вважав Я. Бородавку гетьманом реєстрових козаків, а П. Сагайдачний начебто „старався повернути весь народ на бік козаччини... полегшенням посполитим входу в козаччину” [18, 118], що не відповідало дійсності.

Буржуазний історик П. Жукович, характеризуючи Бородавку, обмежився тільки тим, що назвав його „різким і зухвалим” [58, вип. 3, 183].

Польські буржуазні історики (І. Третяк [187], Ф. Суvara [184] та ін.) в оцінці Бородавки повністю повторили магнатсько-шляхетських мемуаристів XVII ст.

Таким чином дворянські і буржуазні дослідники намагалися затушувати соціальний аспект діяльності козацького гетьмана Я. Бородавки, крім того магнатсько-шляхетські і буржуазні польські історики намагалися применшити роль козацького війська в Хотинській війні.

Вперше в радянській історіографії об'єктивну оцінку Бородавці дав відомий український радянський історик В. О. Голобуцький в монографії „Запорожское казачество”. Глибоко дослідивши і узагальнивши матеріал, він дійшов важливого висновку, що Бородавка завоював авторитет народних мас „визнанням козацьких прав за всім покозаченим населенням” [38, 174]. Цієї ж думки дотримувався Г. А. Василенко. Він, зокрема, об'єктивно висвітлював діяльність гетьмана Бородавки в організації визвольної боротьби українського народу в 1619–1621 рр. [33, 65]. Цікаві праці про діяльність Бородавки належать Н. С. Рашбі і історикові з ПНР Леху Підгородецькому [11, 132–138].

У липні 1620 р. С. Жолкевський і королівський підскарбій Ян Данилбівич через послів зробили спробу примусити козаків дотримуватись умов Роставицької угоди, але козаки демонстративно готувались до морського походу.

На початку вересня 1620 р. коронний гетьман С. Жолкевський, розраховуючи на допомогу молдавського господаря Граціані, з незначними силами (8 тис. жовнірів і кілька сотень реєстрових козаків) рушив назустріч турецьким і татарським загарбникам. 20 вересня відбувся бій між польським і стотисячним турецько-татарським військом Іскандер-паші. Поляки, потерпівши поразку, почали відступати у напрямку Могилева (тепер Могилів-Подільський). Окремі магнати і шляхта, покинувши табір, рятувались втечею. 6 жовтня Іскандер-паша оточив поляків і україн-

ських козаків під Могилевом, а 7 жовтня відбулася Цецорська битва, що закінчилась цілковитим розгромом польсько-шляхетського війська. В цьому бою загинув С. Жолкевський, потрапив у полон гетьман С. Конєцпольський, а також майбутній гетьман України Б. Хмельницький.

Відомо, що С. Жолкевський, вирушаючи з військом у Молдавію, не наважився просити допомоги в козацького гетьмана Бородавки, який в цей час готував на Україні повстання проти шляхетської Польщі. Відома заява С. Жолкевського: „Не хочу я з гризцями (тобто козаками. – В. М.) воювати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти” [91, 266], яка свідчить про недооцінку ним козаків і зневагу до них. Тим більше, що козаки не пасли свиней, а саме воювали, і, як свідчать документи, воювали добре. Однак, враховуючи загрозу з боку турецьких і татарських загарбників українським землям, гетьман Бородавка тимчасово пішов на союз з королівським урядом і козацькою старшиною і прийняв єдино правильне рішення: об’єднаними силами українських козаків і польського війська дати відсіч агресору.

У момент смертельної небезпеки для Речі Посполитої королівська влада охоче роздавала козакам щедрі обіцянки, але відразу ж забувала про них, як тільки минала небезпека. Сеймовою конституцією 1620 р. козакам належала платня за службу [189, т. 3, 181]. Українське козацьке військо виявилось єдиною реальною силою, що могла подати допомогу керівним колам Речі Посполитої в цей важкий для країни час.

Європейські держави, в тому числі й Ватикан, не подавали Польщі реальної допомоги, хоча й влаштовували розкішні прийоми на честь польських послів, як це було, наприклад, в Англії [176, 161].

Туреччина, в свою чергу, теж не була готова до війни, як довели у своїх працях радянські історики Н. А. Смирнов [121, 12] і М. А. Алекберлі [9, 4–33]. Але в Стамбулі вважали, що розгромлені під Цецорою загони С. Жолкевського становили відбірні магнатсько-шляхетські війська. Тому спроби тверезомислячих сановників відмовити султана від продовження війни виявились безуспішними.

В цей же час помітно активізується антифеодална і визвольна боротьба народних мас України. За наказом гетьмана Бородавки самовільно покозачені селяни і міщани забирали в шляхетських маєтках коней, зброю, провіант, як повідомляв королеві магнат Є. Збараський [115, 250]. Польський історик А. Беловський констатував: „Шляхта дивилася на всі ці приготування з великим неспокоєм. Здавалося, вона більше боялась козаків, ніж турків”

[111, 133]. Сучасник подій королівський комісар Якуб Собеський в 1621 р. з великим роздратуванням записав у своєму щоденнику: „Чисельність козаків швидко збільшується... втікачі... покинувши плуги і ремесла, привласнюють козацькі права” [98, 90].

Козацьке військо гетьмана Бородавки з кожним днем зростало за рахунок масового покаяння народних мас України.

Реальна загроза народного повстання на Україні дужче лякала магнатів і шляхту, ніж війна з Туреччиною і Кримом. Замість того щоб іти з своїми загонами проти загарбників, багато магнатів залишалися в своїх володіннях для охорони їх від повсталих селян, міщан і козаків [193, 83]. А окремі магнати зайнялися грабежем населення [163, 41]. Та й коронне військо, як свідчив сам коронний гетьман Ян Кароль Ходкевич, збиралося надзвичайно повільно, про що він повідомляв у квітні 1621 р. литовського канцлера Й. Салегу: „Жовнірів не те що універсалом, а навіть кием... з леж не виженеш... інші... розбігаються навіть з-під короїв” [57, 224]. В цьому ж листі Ходкевич повідомляв канцлера, що „козаки... бажають нам допомогти” [там же], а це дає підстави допускати, що вже навесні 1621 р. козацька старшина пообіцяла королівському урядові допомогу у війні з султанською Туреччиною.

Для остаточного вирішення питання про допомогу козацьке військо з 15 по 17 червня 1621 р. (реєстрове і нерєєстрове) зібралося на раду між Ржищевом і Білою Церквою в урочищі Суха (Черняхова) Ліброва. Козаків було, як стверджує очевидець ксьондз Бартоломей Оборницький, який прибув туди разом з королівським послом Бартошем Оболковським, майже 40 тис. чоловік. Вони становили добре озброєну грізну силу, якій королівський уряд на той час протиставити рівнозначної не міг. І на самій раді загальне збудження багатотисячного козацького війська змусило ксьондза Оборницького відзначити: „Потрібно любуюватися, як би справа не дійшла до повстання, до селянської війни. Дуже вони тут рзхвилювалися і все більше зростає їх... свавілля, коли побачили вони себе в такій численності і силі” [49, 114]. Про масове покаяння українського народу свідчить той же Оборницький: „В містах і волостях людей немає: все живе пішло в козаки. Сам султан турецький і хан не зробили б більшої шкоди” [там же].

На козацьку раду прибули також митрополит Йов (Іов) Борецький, єпископ Є. Курцевич, майже 300 священників і 50 ченців, що підкреслювало не лише її воєнне, а й політичне значення. Нагадаємо, що православне духовництво при підтримці козацтва, всупереч волі короля, відновило на Україні свою вищу ієрархію

і митрополичу кафедру. Сюди ж прибули і королівські представники, які оголосили сеймову постанову про те, що козакам призначена платня за участь у Хотинському поході і широкі релігійні свободи.

На другий день на раді взяв слово гетьман Я. Бородавка. Нагадавши козакам, що „перед військом запорізьким тремтять землі польські, турецькі і весь світ” [там же], він закликав їх виступити проти турецько-татарських загарбників. „На третій день, – записав у своєму щоденнику ксьондз Оборницький, – призначили сотників, полковників, отаманів, осавулів і послів до короля: пана Сагайдачного, пана Курцевича і ще двох...” [там же]. Сам факт призначення послом до короля Сигізмунда III володимирського православного єпископа Є. Курцевича, нещодавно оголошеного королем поза законом, свідчить про велику залежність урядових кіл Речі Посполитої від козацького війська, що пояснюється прагненням королівської влади шляхом деяких поступок і незрівнянно більших обіцянок залучити козаків на свій бік.

Козацьким гетьманом в Хотинському поході було обрано Я. Бородавку, що свідчить про те, що вирішальна роль на раді належала нерєєстровим козакам і самовільно покаяним селянам і міщанам. Після ради козацьке військо на чолі з гетьманом Бородавкою чисельністю в 41 520 чоловік [57, 250], а також 200 донських козаків [там же, 248], за іншими даними 700 [54, 339–341], рушило до невеликої, але добре укріпленої фортеці Хотин на з'єднання з польським військом. На Україні залишилися значні сили покаячених селян і міщан, які не припиняли нападів на шляхетські маєтки. Це підтверджується незгодою сеймових комісарів переправити військо через Дністер. Дехто з комісарів (маєтки яких були на Україні) вважав неможливим „залишити Річ Посполиту і ризикувати військом в той час, коли голота вештається довкола на Поділлі... бунтуючи і підпалюючи” [174, 219]. Вихід з України коронних військ і реєстрових козаків під Хотин створило сприятливі умови для розгортання антифеодальної і визвольної боротьби народних мас України, а загони окремих панів, що залишилися на Україні, не могли захистити від повсталих навіть власні маєтки.

З 20 по 31 липня король Сигізмунд III не раз приймав козацьких послів, проте результати переговорів невідомі. Можна допустити, що головною темою була турецька війна, а той факт, що послами до короля були призначені представники заможної козацької старшини і вищого православного духовництва, дає підстави стверджувати, що переговори відповідали виключно інтересам козацької верхівки.

Безперечно, між П. Сагайдачним і королем Сигізмундом III відбулася розмова про гетьмана Я. Бородавку, бо королівська влада вбачала в ньому вождя козацьких низів. Цю думку підтверджує лист короля до коронного гетьмана Яна Ходкевича (липень–серпень 1621 р.), в якому йдеться про усунення Бородавки від гетьманства, як небезпечної для Речі Посполитої людини: „Можете розвіяти ті сумніви, які в них (козаків. – В. М.) про церковні справи, довівши, що це звичайні вигадки злих людей, що бажають загибелі Речі Посполитій. Добре, якби вдалося поміняти старшого. Застосуй для цього придатні і дієві засоби. Доки Бородавка буде в них за старшого, жодних послуг не отримає від них Річ Посполита. В разі зміни, особливо, якби Сагайдачного або кого-небудь іншого справного взяли, можна було б щось від них отримати” [178, 200]. Отже, цей документ підтверджує нашу думку, що гетьман Бородавка готував повстання на Україні проти магнатсько-шляхетського панування і тільки в зв’язку з Хотинською війною тимчасово пішов на компроміс з козацькою старшиною і керівними колами Речі Посполитої для відбиття турецько-татарської агресії. Саме цим і пояснюється прагнення панівних верств Польщі будь-що позбавити Бородавку влади. В ньому король і магнати вбачали небезпечного ворога, який користувався підтримкою самовільно покозачених селян і міщан, а також козацької бідноти. Щодо представника заможної козацької верхівки П. Сагайдачного, то він, без сумніву, викликав до себе довір’я королівської влади і дав полякам „вірну надію на прибуття в стан Ходкевича” [98, 58].

Безсумнівно, наслідки переговорів козацьких послів з королем не задовольняли Бородавку і рядове козацтво, внаслідок чого могло вибухнути повстання добре озброєного 40-тисячного козацького війська. Козацька старшина доклала максимум зусиль, щоб скомпрометувати Бородавку перед козаками і позбавити його булави. Скориставшись незадоволенням козаків невдачами окремих загонів у боях з турками і татарами, а також нестачею провіанту, старшина усунула від влади гетьмана Бородавку. Документи свідчать про безпідставне звинувачення магнатсько-шляхетських мемуаристів Бородавки в тому, що він хотів вступити в змову з турками [177, 18]. Відомо, що турецький султан не раз прагнув схилити козаків на свій бік, пропонуючи їм на власний вибір столицю Київ або Кам’янець-Подільський [там же, 74], але козаки разом з Бородавкою відхилили ці пропозиції.

Безперечно, нікому іншому, крім Бородавки, не належить заслуга організації і прибуття козацького війська під Хотин, адже

П. Сагайдачний прибув у козацький табір тоді, коли головні сили запорізького війська, очолені Бородавкою, з боями підійшли до Хотина. А ще раніше, 24 серпня, до польського табору прибув тринадцятий загін запорізьких козаків полковника М. Дорошенка, який, як написав у своєму щоденнику королівський комісар Я. Собеський, „присланий Бородавкою і всім військом запорізьким...” [там же, 119]. Самі того не помічаючи, магнатсько-шляхетські мемуаристи спростували свої безпідставні звинувачення проти Бородавки. Безумовно, головне завдання верхівки Речі Посполитої і козацької старшини полягало в тому, щоб обезгладити народно-визвольний рух на Україні, оскільки в особі гетьмана Бородавки шляхта вбачала свого небезпечного ворога. Тому, як свідчить вірменський хроніст Аксент в своїй Каменецькій хроніці, „...того Бородавку віддали в руки Сагайдачному, а цей Сагайдачний тримав його при собі, а через два тижні вночі звелів його вбити” [107, 62]. За даними ІІ. Старовольського, злочин був ще жакливішим: „Під покровом ночі Бородавка і 80 бунтівних козаків були зашиті в мішки і кинуті в Дністер” [там же, 36].

Проте хоч козацька старшина і магнати стратили Я. Бородавку, антифеодальна і визвольна боротьба на Україні як під час Хотинської війни, так і після її закінчення розгортається з новою силою. Козацький гетьман Я. Бородавка (Неродич) – помітна постать на тлі суспільно-політичного життя України першої чверті XVII ст., і найбільша його заслуга полягає в тому, що він вперше в історії визвольної боротьби українського народу добився офіційного визнання козацьких прав за всім покозаченим населенням, що викликало швидке збільшення козацтва і супроводжувалося втягненням в антифеодальну та визвольну боротьбу широких мас селян і трудових верств населення міст і козацьких низів, створюючи цим самим умови для підготовки збройного виступу проти іноземних поневолювачів.

3. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД У БОРОТЬБІ З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ

Однією з причин погіршення становища українського народу була систематична багатокісова агресія турецьких і татарських феодалів, внаслідок якої спустошувалися великі місцевості і краї, а найбільш працездатна частина населення була взята в полон. Число нападів кримської і буджацької орд на польські й українські землі різко зросло з початку XVII ст. внаслідок спроб Османської Туреччини здійснити тиск на політику шляхетської Речі Посполитої. Зокрема, в серпні 1603 р. татари грабували

Волинське воєводство [83, 160]. В королівському універсалі від 4 липня 1605 р. Сигізмунд III закликав шляхту Київського воєводства зібратися в ополчення, щоб дати відсіч турецьким і татарським загарбникам [72, дод. 2], а вже 22 листопада король оголосив новий універсал до шляхти і закликав її боронитися від ординців [там же, 4]. Літопис за той же рік повідомляє: „Татаре [на Україні] людей брали” [138, 5]. 12 січня 1606 р. в черговому універсалі король просив шляхту боронити край власними силами, бо коронне військо зайняте війною зі шведами [72, дод. 6]. Того й наступного року ординці на чолі з Сафат-Гіреєм великими силами вторглися на Україну, пограбували й залили кров’ю Київське, Брацлавське й Руське воєводства [106, 48]. Вони спалили і пограбували сотні сіл та містечок і погнали в Крим десятки тисяч бранців.

Грабіжницькі походи здійснювали переважно досить чисельні орди з 10–15 тисяч вершників і більше. Це пояснюється насамперед тим, що український народ чинив належний опір нападам і досить часто здобував над ними перемогу. Варто відзначити застосування ординцями досить ефективної тактики. Примчавши на конях в густонаселені повіти Брацлавського, Київського, Руського чи Волинського воєводств, орда розпадалася на кілька великих загонів, а ті, в свою чергу, розпорошувалися на дрібніші і т. д. Усе це відбувалося в безперервному русі, що давало можливість охопити досить великі місцевості. Слід відмітити, що напади турецько-татарських загонів не були хаотичними, а характеризувалися чіткими й узгодженими діями, міцною дисципліною, певна підпорядкованість єдиному воєначальникові, бездоганним знанням місцевості. В заздалегідь визначеному місці розпорошені загони ординців з награбованим добром збиралися до купи і швидким маршем рушали назад, маючи можливість чинити опір на випадок погоні. Варто відзначити, що татари, як правило, уникали тривалої облоги міст.

Як свідчать історичні документи, турецько-татарські завойовники вирушали в походи переважно взимку або пізньої осені.

Готуючись до нападу, кожен ординець запасався трьома, а іноді й п’ятьма кіньми, які мчали поряд з вершником, що давало йому можливість у дорозі пересідати з одного коня на іншого. Це дозволяло за короткий час долати великі відстані, оскільки вони рідко зупинялися на перепочинок.

Татари були озброєні луком, стрілами, шаблею, ножем, кількома шкіряними мотузками, якими зв’язували ясир (полонених. – В. М.). Одягалися легко і просто: в сорочку, шаровари, сап’янові чоботи, шкіряну шапку, а взимку – в кожух.

Татарський кінь – бакеман, низькорослий, худий, але дуже швидкий і витривалий. Бакеман пробігав з короткими перепочинками понад 100 верст за день. Адже успіх набігу визначався насамперед раптовістю, щоб населення не встигло приготуватися до оборони і заховати найбільш цінне майно.

На Україні, зокрема в південних повітах, була добре налагоджена сторожа, яка сповіщала про початок набігу орди. Далеко в степу стояли запорізькі бекети, редути, фігури і могили. Бекетами називалися кавалерійські роз'їзди вздовж кордонів. Редути – це легкі оборонні споруди з частоколом, а іноді з земляним валом навкруги. Розташовувалися на відстані 10, 20, 30 верст один від одного, а коло них стояли фігури, що склалися з просмолених діжок. При наближенні орди дозорці негайно повідомляли осавула в редути, під рукою якого було, як правило, півсотні козаків. Якщо татарський загін невеликий, то старший посилав гінця в інший редут і своїми силами організовував оборону. При наближенні великої орди козаки запалювали фігуру. Густих чорний дим ставав сигналом для сторожі наступного редуту і т. д. Тому звістка про наближення орди блискавично поширювалася на великі відстані і населення могло вчасно організувати оборону і заховати найбільш цінне майно. Навіть наближення 10-тисячної орди не могло бути непоміченим, оскільки від бігу 30–40 тис. коней земля, в повному розумінні слова, дрижала за багато кілометрів. Тому ординці часто висілали поперед себе невеликі роз'їзди (не більше 50–100 вершників), які вночі непомітно підкрадалися до спостережних постів і знищували дозорців. У 1611 р. „татаре vybrали Острожок” [138, 5], а через два роки „татари під Брацлавом люд в ясир забрали”, повідомляється в документі [150, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 11, арк. 2 на зв.]. Того ж року ординці напали на міста Угринов і Біле [159, 22].

3 квітня 1612 р. з листа короля Сигізмунда III сенаторам довідуємося, що „волохи з татарами напали на волості наші в Покутті воюючи вогнем і мечем і забираючи в неволю людей” [12, 140], а буджацька орда з-за Дністра підійшла до Кам'янця і спалила 30 населених пунктів [107, 23]. В 1614 р. татари на чолі з Богатир-Гіреєм Дівеєвим (Батер-бей) напали на Польщу, а в наступному році загопи Батер-бея двічі спустошували Правобережну Україну. В серпні–вересні того ж року сам хан Джанібек-Гірей з величезним військом пограбував Поділля в районі Бара і місцевості від Тернополя до Львова. Як повідомляли російські послы з Криму, Джанібек-Гірей захопив велику здобич: „І всі мали жінок, дівчат та молодих хлопців, а старих усіх рубали...” [106, 86]. Ясир здебільшого гнали юрбами по 2–3 тисячі чоловік.

На початку вересня 1615 р. загони кримського хана з'явилися на околицях Львова. Повертаючись у Крим, під Кам'янцем палили села, хліб у полі, але озброєні міщани, несподівано напавши на ординців, звільнили полонених [107, 23]. У тому ж році ординці пограбували місцевість біля Підгайців, Бережан [178, 405], Теробовлі і Львова [176, 45]. Восени 1615 р., зазначається в документах, подільська і галицька землі були повністю спустошені татарами. В кінці лютого – на початку березня 1616 р. татари напали на Покуття. В тому ж році кримська орда здійснила напад на Поділля, „вмиваючи, як висловився очевидець, по лікоть руки в нашій крові і спустошуючи все вогнем і мечем”, знищивши при цьому 200 сіл і містечок. Кожен ординець захопив тоді по вісім і більше бранців [61, 374].

10 лютого 1617 р. Сигізмунд III видав універсал, яким зобов'язував шляхту Київського воєводства „стати на захист вітчизни, сім'ї та майна, бо турецькі й татарські війська великою силою вступають в коронні землі” [72, дод. 6].

Влітку того ж року величезні турецькі орди на чолі з Іскандер-пашою рушили на Україну. Про чисельність завойовників можна мати уявлення з листа канцлера і великого коронного гетьмана С. Жолкевського до магната Т. Замойського від 16 серпня 1617 р.: „Пішло військо повз Антонів на світанку... і лише ополудні минуло Антонів. Воно зробило дорогу завширшки в два постріли з лука” [169, 144]. В цій навалі брали участь приблизно 80–100 тисяч вершників. Саме тоді ординці розорили понад 70 сіл і містечок в Базалійській, Острозькій та Костянтинівській волостях [129, 34], що належали князю Янушу Острозькому.

Після підписання ганебної для Речі Посполитої Бушівської угоди (1617 р.) татарські орди ще більше грабували українські і польські землі. Через 200 років польський історик Ю. Німцевич писав про Бушівську угоду: „Іскандер-паша... випустив на Україну татарські орди. Запалали пожежі на родючих землях, тисячі людей... погнали в ганебне рабство” [175, 216–217]. Саме тоді татарські загони з'явилися під Каневом, Білою Церквою, а ногаї дійшли до Львова [106, 87]. В королівській інструкції сеймикам писалось: „Логанин шаблею і вогнем нищив і забирав людей в свою паскудну неволю... скільки половлено людей поважних, скільки осоромлено панен...” [57, 198]. В другій половині травня 1618 р. татари пограбували околиці Бережан, Рогатина, Стрия [179, 167], але зазнали поразки. Проте в травні, липні і вересні того ж року вони знову напали на Червоноруські міста. У вересні – на початку жовтня 1618 р. татари спустошили Поділля, дійшли аж до Тернополя [193, 25]. В цей час ординцями доценту

були „спустошені, попалені і в нівеч, в попіл обернені” маєтки князя Януша Острозького в Острозькій, Дубнівській, Красилівській і Костянтинівській волостях [22, ч. 6, т. 1, 416]. У 1620 р. великий загін татар протягом трьох тижнів грабував і руйнував західноукраїнські землі.

Особливо активізувалися напади турецьких татарських феодалів на українські землі після Цецорської битви (осінь 1620 р.). Так, після нападу татар на Покуття (1620 р.) різко зменшилася кількість селян у Снятинському старостві. Зокрема, в інвентарі опису с. Ясенова-Пільного записано: „...перед тим (тобто в 1620 р.) було в селі до трьохсот підданих, а тепер (після нападу татар. – В. М.) залишилося сім” [41, 48].

У „Каменецькій хроніці” вірменський хроніст Аксент писав: „...татари (60 тис. кінноти) вивели з Покуття величезний полон – понад 100 тисяч чоловік. Доки дійшли до Криму, залишилося 30 тисяч бранців. Багато померло від голоду й великого морозу” [107, 56]. Цей документ переконливо свідчить про те, що турецько-татарська агресія була справжнім національним лихом для українського народу.

В 1622–1623 рр. татарські загони Кантеміра не раз нападали на повіті Руського воєводства [156, 21].

У лютому 1624 р. лише в двох селах – Романівка і Сидорівка (Галичина) – татари полонили 92 селянські родини [145, оп. 3, спр. 67, арк. 241]. Московські послы Скуратов і Постніков повідомляли про вторгнення Магмет-Гірея і Азамат-Гірея на Україну. В цьому поході брало участь 60 тис. кримців і ногаїв, а також турецькі війська – понад 20 тис. чоловік. Татари грабували населення в районі Бара, Галича, Львова і вступали навіть в Краківське воєводство. І хоч самі зазнали значних втрат (до 10 тис. вбитими і полоненими, а також загинуло 40 тис. коней), проте привели в Крим 50-тисячний ясир [106, 117].

Феодали, як правило, посилювали експлуатацію селян, які уникали полону з метою швидше компенсувати збитки, завдані татарами.

Турецько-татарські загарбники плондрували не тільки невеликі поселення, а іноді штурмом брали міста. Так, у березні 1617 р. ординці напали на Рівне, „розграбували і спалили його” [183, 20], новий напад ординців у травні 1619 р. завершив попередній погром [там же]. В 1621 р. ординці спустошили Галич [152, XIII]. У цей же час великі татарські загони з’явилися під Перемишлем і Львовом. Як повідомляв слуга Т. Замойського С. Журковський, для відбиття нападу у Львові було кілька рот крайничого коронного, 600 жовнірів підчасного коронного і 200 жовнірів

Яна Даниловича. Єдиною реальною силою в Речі Посполитій, що могла протидіяти ординським нападам, були на той час козаки.

Український народ і насамперед запорізькі козаки чинили гідну відсіч загарбникам. Козацькі загони здійснювали успішні походи морем і сушею на територію Порти і Кримського ханства, а також на землі, що перебували під протекторатом Османської імперії. Зокрема, в 1600 р. запорізькі козаки під проводом Самійла Кішки брали участь в молдавському поході проти турецьких військ [53, 137–141]. У наступному році головний радник кримського хана скаржився польському послові у Стамбулі Лавріну Пясочинському, що запорожці здійснюють напади на Крим [86, т. 2, 173]. Таким чином, вже в перші роки XVII ст. запорожці провели кілька успішних морських і сухопутних походів на Крим. Водночас козаки постійно турбують узбережжя самої Порти. Так, у 1602 р. відбувся морський бій козацьких чайок з ескадрою Гассан-Аги, про наслідок якого в документі не повідомляється [53, 155]. Оскільки документ належить до турецьких джерел, то можна допустити, що автор замовчав наслідки битви.

Козацькі морські човни – чайки – були порівняно невеликі, але швидкохідні судна. На них обов'язково було розміщено по кілька малих гармат, які, однак, не відігравали якоїсь важливої ролі в битвах. Зустрівшись у морі з турецьким флотом, козаки, використовуючи перевагу в швидкості і маневруванні, уникаючи артилерійського вогню з боку кораблів противника, сміливо йшли на зближення, брали на абордаж (з'єднувалися) і, перебігши на галеру, розпочинали бій і, як правило, здобували перемогу. Основний спосіб пересування – на веслах. Звичайно, козацькі човни досить часто гинули від шторму і урагану, що знайшло висвітлення в українській народній думі. Дисципліна під час походу була дуже строгою. Козаки у всьому беззастережно корились отаману, який очолював похід. Козака, що напився горілки під час походу, викидали за борт. Проте найсуворішої кари зазнавав той, хто приховав захоплені речі, а не здав їх до спільного скарбу. Дозволялося привласнювати лише те, що було знято з убитого, – прикраси, одяг, зброю і т. д.

Активізація походів українських козаків на початку XVII ст. пояснюється загальним піднесенням антифеодального і визвольного руху на Україні в той період. Так, у вересні 1604 р. запорізькі козаки здійснили успішний морський похід на узбережжя Туреччини [57, 103], а через два роки штурмом здобули одну з найбільших турецьких фортець – Варну, що мало шпорокий міжнародний резонанс. Так, сербський поет І. Гундулич в поемі „Осман” оспівав цю подію:

„Козаки лихим ударом
Всі витрати погасили
І, зібравши рать велику,
Варну білу полонили...” [48, 61].

Протягом першого десятиліття XVII ст. запорожці постійно здійснювали напади на турецькі землі. В 1608 р. козаки успішно ходили на Перекоп. У тому ж році вони взяли в облогу добре укріплену у військовому відношенні фортецю Очаків, а в 1610 р. напали на Кілію, Ізмаїл, Аерман. У лютому 1610 р. козаки, повідомляється в документі, на 16 чайках увійшли в гирло Дунаю і знищили турецькі фортеці [57, 121–122]. В 1613 р. відбулося два успішних морських походи козаків на узбережжя Туреччини.

В наступні роки запорізькі козаки нападали на віддаленіші турецькі фортеці Трапезунд і Синоп, маючи при цьому величезну здобич. Так, лише при здобутті Синопа козаки набрали різного добра майже на 40 мільйонів злотих [142, 72], а навесні 1615 р. на 80 чайках підійшли до Стамбула і „окурили” столицю османів мушкетним димом [38, 172]. У наступному році відбувся новий похід на Очаків і в Валахію. В тому ж 1616 р. козаки під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного здобули Кафу – найбільший у Криму невольничий ринок і, звільнивши тисячі полонених, захопили багату здобич, чим завдали Порті величезних матеріальних збитків. Водночас на морі був розгромлений козаками турецький флот Циколи-паші [85, 96].

У травні 1618 р. запорожці разом із донськими козаками на 12 чайках знову напали на узбережжя Туреччини і Криму [184, 25], а восени того ж року здійснили новий похід на турецьке узбережжя, про що повідомляв у листі короля Сигізмунда III каймакан Махмед-паша [57, 194–195].

Про те, що козацькі морські походи становили для Порти велику небезпеку, свідчила скликана султаном у 1618 р. спеціальна рада, на якій обговорювалося питання оборони узбережжя Туреччини від нападків козаків [там же, 193]. Влітку 1620 р. козацький гетьман Я. Бородавка (Неродич), ігноруючи заборону королівської влади, почав готувати морський похід проти Туреччини, маючи в своєму розпорядженні майже 300 морських човнів [там же, 211]. І це лише через кілька місяців з часу проведення Роставицької комісії з козаками, яка під загрозою смертної кари забороняла морські походи проти Туреччини і Криму. Про неспроможність магнатсько-шляхетської влади перешкодити приготуванням козаків свідчить лист великого коронного гетьмана і канцлера С. Жолкевського Київському воєводі Т. Замой-

ському від 23 липня 1620 р., в якому Жолкевський повідомляв, що „утримати їх (козаків) від морського походу неможливо” [169, 146]. Отже, вже на літо 1620 р. сили гетьмана Бородавки були настільки великі, що коронний гетьман уже не міг примусити його виконувати постанови сейму і комісій, а вирішувати справу збройним шляхом він не наважувався, бо вже насувалася війна з Туреччиною, перемогти в якій без козаків було б неможливо. Як і слід було чекати, в липні 1620 р. морський похід відбувся. Запорожці підійшли до Стамбула і розгромили околиці столиці. Паніка серед турків була настільки великою, що, за словами французького посла при дворі турецького султана, довелося киями заганяти турецьких моряків на галери [148, ф. 1, спр. 25239, арк. 27]. Навіть вогонь потужних берегових батарей довго не міг відігнати козацькі чайки у відкрите море. Про цей похід повідомляється також і в королівській інструкції на сеймики (липень 1620 р.) [57, 215]. В лютому 1621 р. запорожці, вже не всупереч волі короля і урядових кіл Речі Посполитої, а при повній підтримці і сприянні властей, оскільки Туреччина розпочала війну проти шляхетської Польщі, штурмом оволоділи фортецями Білгород і Кілія, звільнивши при цьому три тисячі польських жовнірів, полонених під Цецорою і Могилевом [62, 266]. В тому ж році відбувся спільний морський похід запорожців (400 чол.) і донських козаків (1300 чол.) на м. Ризу „на двір паші” [128, 156]. Похід пройшов з великим успіхом і свідчив про зміцнення зв'язків між Запорізькою Січчю і Доном. У першій половині червня козаки спалили містечко Анхіал, про що турки доповіли самому султану Осману II, а сілістрійський беглер-бей Хусейн повідомляв про похід запорожців в Бессарабію [157, 147–149].

Можна з певністю стверджувати, що в 1620–1621 рр. морські походи українського козацтва проти Туреччини і Криму досягли свого апогею. Жодному козацькому гетьманові, за винятком Богдана Хмельницького, не вдалося зібрати водночас такого численного (понад 40 тисяч чоловік) війська, що свідчило про неабиякі здібності гетьмана Бородавки.

Після Хотинської війни Польща і султанська Туреччина уклали перемир'я і морські походи козаків знову було оголошено поза законом. Однак репресивні дії польсько-шляхетських військ на Україні проти самовільно покозачених селян і міської бідноти викликали активізацію морських походів проти Туреччини і Криму. Так, з листа польського посла в Стамбулі П. Суліковського коронному гетьману (1622 р.) дізнаємося про морські походи козаків, що порушувало умови Хотинської угоди між

Туреччиною і Польщею [147, ф. 5, оп. 2, спр. 221, арк. 108]. В свою чергу, англійський посол у Стамбулі Т. Рой повідомляв у Лондон у липні 1622 р. про захоплення козаками „багатьох турецьких галер; Кафа була у великій небезпеці і навіть в самій Порті була тривога” [89, 90]. В тому ж році запорізький отаман Ішило організував спільний похід українських і донських козаків до Босфору на 25 човнах [140, 204]. Спільні морські походи запорізьких і донських козаків наприкінці першої чверті XVII ст. стають систематичними. В 1623 р. 500 донських козаків і 70 запорожців на 30 човнах здійснили успішний напад на м. Трапезунд [54, 219], що свідчило про ігнорування донськими козаками суворих постанов царського уряду, в яких їм заборонялося здійснювати морські походи проти Туреччини і Криму. Тому 10 березня 1623 р. цар Михайло Федорович відправив на Дон грамоту, в якій дорікав донським козакам за те, що вони разом з запорізькими козаками „...на море ходите і Турскаго городы и ка-торги (галеры. – В. М.) громите” [95, 40].

Зберігся лист валуйського воєводи В. Ляпунова, в якому він повідомляв у Москву, що на Азовському морі „многие запорожские черкасы...” готуються в похід проти Туреччини і Криму [11, 192]. Дійсно, восени 1623 р. запорожці під проводом полковника Тишкевича вдерлися в Крим і з боями дійшли майже до Бахчисарая. Водночас запорожці на 40 човнах напали на місцевість під Балаклією. У відповідь на це Алі-Дівеєв з 15-тисячним військом у січні–лютому напав на Україну і захопив „великий полон” [106, 110]. Вже через місяць запорізькі козаки здійснили новий похід до Босфору, а у вересні того ж року великі сили козаків висадилися за чверть милі від Стамбула. Паніка була настільки великою, що, як свідчить англійський посол Т. Рой, „...пристань закрили ланцогом – вперше за час турецького владарювання” [9, 163].

Правлячі кола Речі Посполитої були не спроможні заборонити козацькі походи проти Туреччини і Криму, про що, зокрема, свідчить лист Сигізмунда III литовському канцлеру Л. Салезі від 17 липня 1624 р.: „Козацька сваволя, – повідомляє король, – ні наших наказів, ні сеймових постанов не слухає” [147, ф. 103, спр. 155–IV, арк. 135 на зв.]. Морські походи запорожців проти Туреччини і Криму мали місце і в 1625 р. Так, у грамоті царя Михайла Федоровича воронезьким воєводам І. В. Волинському і С. В. Усову (1625 р.) вказувалося, що донські козаки разом з „черкасами нинешнього лета... на море Турских кораблей громить ходили...” [55, 124].

Активізація морських походів козаків привела до того, що в 1624–1625 рр. Туреччина змушена була перевести майже весь свій військовий флот у Чорне море [121, 19].

Наскільки небезпечними були для Туреччини морські походи козаків, свідчить заява самого султана: „Когда окрестніє панства на мя встают, я на обидве уши сплю, а о казаках мушу єдиним ухом слухати” [43, 20]. Морські походи не завжди закінчувалися успішно. Дуже часто на козаків чатувала смертельна небезпека.

Так, невдачею закінчився морський похід козаків навесні 1614 р., про що з радістю писав коронний гетьман С. Жолкевський у листі до румелійського беглер-бея Ахмет-паші [57, 151]. Австрійський історик Хаммер повідомляв про урочисту зустріч султаном адмірала Радшеб-паші, який захопив на морі 18 човнів і 500 козаків (очевидно, 1622 р.). У вересні 1625 р. запорожці зазнали поразки в битві з ескадрою самого капудан-паші Халіла, тому що внаслідок бурі було потоплено майже 270 чайок, а 780 козаків захоплено в полон [157, 178–186]. Тоді ж запорожці втратили під Очаковом кільканадцять човнів і кілька сот козаків, але потім спалили Кілію і Буджак [147, ф. 5, оп. 2, спр. 175, арк. 168 на зв.].

Дуже яскраво описується небезпека, що підстерігала козаків у морських походах, в українських народних думах і піснях:

„По синьому морю хвиля грає,
Козацький корабличок розбиває,
Гей, козацький корабличок розбиває;
Сорок тисяч війська витопляє,
Гей, сорок тисяч війська, ще й чотири...” [134, 94].

Морські походи козаків проти Туреччини і Криму перешкоджали агресії загарбників на Україну. Крім того, вони відіграли важливу роль у підготовці народних повстань проти феодального і національного гніту, прискорювали процес покозачення селян і міщан, сприяли розгортанню антифеодальної і визвольної боротьби на Україні.

Треба відзначити, що факт невиконання козаками постанов королівських комісій про заборону самовільних морських походів, безумовно, позитивно впливав на посилення визвольної боротьби на Україні. Вчорашні селяни і міщани, ставши козаками, під час морських походів навчалися володіти зброєю, певною мірою ознайомлювалися з військовою дисципліною, що мало велике значення для майбутніх народних повстань.

Розділ III. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПІСЛЯ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ І ПОЧАТОК ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

1. НАРОДНЕ ПОВСТАННЯ 1625 РОКУ

Після Хотинської війни на Україні піднімається нова хвиля антифеодальної і визвольної боротьби народних мас. Літописець С. Величко свідчить, що після Хотинського походу „от многих козаков Украинских занесени апелляции и жалобы на панов Польских и старосток их, о чинених без них в домах их утисках, разорениях, бедствиях и побоях женам и матерям их, принуждая их до всяких работизн панских” [34, 37]. Отже, в той час, коли козаки проливали кров під Хотином, захищаючи вітчизну, магнати й шляхта розоряли їхні родини.

Посиленню визвольної боротьби на Україні сприяла та обставина, що за рішенням королівської влади (жовтень 1621 р.) із 40-тисячного козацького війська, яке повернулося з-під Хотина, тільки 3 тисячі козаків залишалось в реєстрі, а так званим випищикам наказувалося негайно повернутися в підданство до колишніх панів і старост. Королівські комісари прагнули „без оголошування домовитися з Сагайдачним і військовою старшиною” про такий гранично урізаний реєстр і щорічну плату в 40–60 тис. злотих і, пообіцявши їм королівську милість та „особливі від нас подарунки”, добитися, щоб ті на певний час зберігали в повній таємниці постанову комісії [57, 253–255]. Але здійснити таку постанову королівська влада не змогла, оскільки значні сили козацького війська після повернення з війни самовільно розмістилися в шляхетських і королівських маєтках Київського та Брацлавського воєводств і являли собою серйозну збройну силу, „і ні в чому не хотять підлягати панам та урядникам” [98, 89–92]. Крім того, вже в жовтні 1621 р. в інструкції, переданій козаками королівським послам, вони вимагали: 100 тис. злотих щорічної плати, окрему винагороду за Хотинський похід, надання права проживати в шляхетських маєтках, ловити рибу, стацій в містах та ін. [57, 251]. Відмова правлячих кіл виконати ці вимоги викликала новий спалах антифеодальної та визвольної боротьби на Україні. Тому вже в січні 1622 р. король Сигізмунд III у листі до козацького полковника Русновського наказує розпустити військо й не „свавільничати” в Київському воєводстві. Про опір властям виписаних із реєстру козаків,

а також селян і міщан свідчить королівська інструкція сеймикам (червень 1622 р.), де повідомлялося про козацьку „сваволу” [там же, 270]. В цей же час, всупереч королівській забороні, активізуються морські походи козаків проти Туреччини та Криму.

Про становище, що склалося на Україні, повідомляв у Ватикан в 1622 р. папський нунцій в Польщі Іоанн де Торрес: „Усе робиться для того, щоб зламати опір православних, але перепорою є козацтво – народ войовничий і смілий... їх 60 тисяч чоловік” [180, 150].

Реєстрові козаки теж почали приєднуватися до випищиків з тієї причини, що магнати й старости розоряли їхні господарства. Про це свідчить лист козацького гетьмана Петра Сагайдачного до короля Сигізмунда III [14, т. 2, 73], а магнат Є. Збараський сповіщав короля в липні 1625 р., що козаків „явно і таємно підтримує майже все населення Київської землі і Білої Русі, а також міста” [57, 287–288]. Про посилення народного руху на Україні йдеться в королівській інструкції на сеймики в 1625 р., в якій вказувалося, що повстанці „зазіхають на життя і майно невинних людей (читай: панів. – В. М.). Вся Україна під їх владою, шляхтич у своєму будинку не вільний, в містах і містечках... вся влада в козаків...” [там же, 285].

Про підготовку на Україні визвольного повстання народних мас повідомляли в липні 1625 р. в Розрядний приказ севські воєводи П. Воєйков і Н. Власєв: „Черкасы вывезли из Запорог в украинные городки 70 пушек и под остальных черкас в Запорог послали, чтоб и остальные черкасы из Запорог шли в сход в украинные городки” [35, 55]. В той же час (31 липня 1625 р.) рильський воєвода М. Гагарін слав звістку в Москву, що козаки „хотят битца с поляками за веру и за свои домаы” і почали „збиратца против гетмана Конецпольского” [там же, 56].

Готуючись до повстання проти панування шляхетської Польщі, народні маси України прагнули заручитися підтримкою Росії, зв'язки з якою особливо посилилися в першій чверті XVII ст. Посланець митрополита Іова Борецького священник Пилип доповідав царським воєводам у 1625 р.: „Козаки, выключенные из казацкого реестра, хотят посылать к царю с челобитьем о присылке ратных людей к ним на помощь, чтоб не дать Конецпольскому и полякам ввести в Киеве и во всех литовских городах римскую веру” [там же, 62]. Надія дістати допомогу з боку Росії певною мірою активізувала дії повстанців, що підтверджує розповідь вже згаданого нами священника Пилипа: „Козаки все мыслят посылати бить челом тебе, государю... чтоб

ты, государь, пожаловал их, велел им помочь учинити своими государевыми людьми на поляков. И они де, казаки, станут служить тебе, государю, и города литовские станут очищать в твое государево имя” [там же]. Таким чином, народні маси України прагнули боротися проти шляхетської влади в союзі з Росією. Проте царський уряд на той час ще не був готовий до війни з Польщею і обмежився тільки матеріальною підтримкою.

Шляхту дуже турбувало становище, що склалося на Україні, і вона вимагала від властей рішучих дій для придушення народних виступів. Так, в інструкції Волинського воєводства на сейм (1623 р.) ставилася вимога „різних засобів шукати, щоб тримати козаків у покорі” [22, ч. 2, т. 1, 136]. Тоді ж для придушення національно-визвольного руху на Україні було призначено комісію на чолі з київським воєводою Томашем Замойським [189, т. 3, 216], але татарський набіг змусив відкласти її проведення.

Про розмах антифеодального і визвольного руху на Україні можемо мати уявлення з листа Сигізмунда III литовському канцлерові Л. Сапезі від 17 липня 1624 р.: „Козацька сваволя, – пише король, – ні наших наказів, ні постанов сеймів не слушає...” [147, ф. 103, спр. 155–IV, арк. 135 на зв.]. Серйозну тривогу з приводу становища, що склалося на Україні, висловлювала шляхта на сеймі 1624 р., де було призначено нову комісію, проте й вона не відбулася внаслідок спустошливого нападу орди Кантеміра на Червоноруські землі.

На початку 1625 р. дипломати Речі Посполитої доклали багато зусиль, щоб домовитися з Туреччиною і Кримом про ненапад під час проведення комісії з козаками. Про наслідки цих переговорів дізнаємося з листів Павла Сапеги до Яна Сапеги від 26 квітня і 12 травня 1625 р., в яких говориться, що в час проведення комісії „турок спокій дотримувати обіцяв” [там же, арк. 188; 195 на зв.]. Те ж саме писав у листі від 25 серпня 1625 р. коронний гетьман С. Конецпольський до Олександра Заславського [154, 11]. А за два місяці до того послали митрополита Іова Борецького Василь Полочанин і Лук’ян Балакіреві повідомляти в посольський приказ про великі приготування гетьмана С. Конецпольського в м. Самборі: „...і було там 120 ротмістрів, а з ротмістрами по 100 чоловік і німців 6 тисяч” [149, ф. 124, спр. 3, арк. 3]. Це свідчить про те, що вже навесні 1625 р. корона мала в своєму розпорядженні досить значні сили для походу на Подніпров’я. Але королівський уряд зрозумів, що збройна боротьба з козаками буде важкою і тому докладав максимум зусиль до владнання цього питання мирним шляхом.

Скориставшись поразкою козаків на морі у липні 1625 р., королівський посол прибув на Запоріжжя і зажадав, щоб козаки припинили напади на Туреччину й Крим і негайно встановили визначений реєстр. Як і слід було чекати, козаки не виконали вимог властей і ще активніше взялися за підготовку до майбутніх бойових дій проти магнатсько-шляхетських військ. Після цього каральне військо на чолі з коронним гетьманом С. Конєцпольським і королівськими комісарами відправилося в район Подніпров'я. 20 липня 1625 р. Сигізмунд III відправив лист комісарам у справах козацьких, в якому були сформульовані вимоги до козаків: перебувати у визначених їм раніше володіннях; повністю підпорядковуватись юрисдикції польських гетьманів, а також владі старост, підстарост і воєвод; не втручатися в справи віри і не приймати до себе втікачів з інших держав і не вступати з тими державами в жодні стосунки без згоди і відома короля [47, 541].

Селяни і міщани Київського і Брацлавського воєводств повністю покозачились і фактично вийшли з-під юрисдикції панів і старост. У боротьбу втягувались народні маси Волинського та Подільського воєводств, кількість повстанців увесь час збільшувалася [22, ч. 3, т. 1, 275–280].

В середині вересня 1625 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський виступив з Бара на Паволоч і далі на Білу Церкву. Ці міста, як і Черкаси, Чигирин та Корсунь, були основним вогнищем повстання, а їхнє населення повністю покозачилося [57, 285–286].

В дорозі до карального війська приєднувались зі своїми загонами королівські комісари: київський воєвода Томаш Замойський, руський воєвода Ян Данилович, київський каштелян Гаврило Гойський, белзький каштелян Мацей Лєсньовський, галицький каштелян Мартин Казановський, підкоморій подільський Станіслав Потоцький, підкоморій київський Стефан Немирич, староста красноставський Якуб Собєський, староста теребовльський Олександр Балабан, староста брацлавський Адам Калиновський, княжата Костянтин Корибут Вишневецький, Єжи Заславський та інші, а також дрібна шляхта. Завдяки цьому за короткий час зібралися значні сили – понад 30 тис. чоловік. Здебільшого це була шляхта, яка під час Хотинської війни ухилилася від свого прямого обов'язку боронити Вітчизну.

Князь Є. Збараський, не змігши через хворобу негайно приєднатися до С. Конєцпольського, відправив до нього князя Іллю Четвертинського. „Сам прекрасно знаєш, ваша милість, – писав він С. Конєцпольському, – що тобі доведеться не словами і не

трактатами... а зброєю чинити справедливість” [38, 197]. Королівський уряд фактично зібрав проти повстанців такі ж сили, які були під час Хотинської війни.

Тоді, коли коронне військо підходило до річки Рось, повстанці ще не були об’єднані і не мали конкретного плану ведення бойових дій. До того ж, серед повсталих не було єдності. Заможна козацька верхівка, очолювана полковником Михайлом Дорошенком, виступала за припинення опору й підписання вигідних для себе угод. Основна ж маса під проводом запорожця Марка Жмайла наполягала на продовженні боротьби. Спочатку гетьманом було обрано Дорошенка, але після появи на Україні магнатсько-шляхетського війська булава перейшла до рук Жмайла, який енергійно заходився гуртувати сили для опору карателям. Він швидко зібрав на Запоріжжі шеститисячний загін козаків, який став повстанським ядром.

Про козацького гетьмана Марка Жмайла відомості досить скуті, а тому значну цінність становить інструкція війська Запорізького послам до Сигізмунда III (квітень 1621 р.), з якої довідуємось, що цю місію очолював Марко Жмайло разом з Павлом із Десни та Супруном Богушем. Головне, чого мали домагатися послы від короля, – ліквідації унії („уніатів... скинути з руських ший”) [101, 57].

26 вересня С. Конецпольський підійшов до Павлолі й розташувався за милом від міста. Далі коронне військо просувалося дуже повільно: шлях до Білої Церкви подолано за 8 днів. Це пояснюється, очевидно, двома обставинами: по-перше, С. Конецпольський чекав підходу магнатських полків і шляхетського ополчення; по-друге, усвідомлюючи, що битва з козаками буде кровопролитною, коронний гетьман робить спроби (як це було і під час попередніх комісій) схилити козаків до послуху мирним шляхом, уміло використовуючи незгоди між реєстровими та нереєстровими козаками. Однак тепер ці надії не справилися, оскільки перша місія брацлавського хорунжого Хмелецького до козаків успіху не мала. 6 жовтня коронне військо спинилося за дві милі від річки Узень [105, 3], наступного дня пройшло ще одну милью й спинилось за містечком Рокитне, 8 жовтня стояло на місці, лаштуючи амуніцію та зброю, на другий день підійшло до Кагарлика, ще через день головні його сили прибули в Пієве Урочище, а 11 жовтня карателі розташувалися за милом від Канева. В той же день від козаків прибули три послы, які попросили С. Конецпольського не просуватися далі до прибуття з Січі гетьмана Марка Жмайла. На світанку 12 жовтня С. Конецпольський довідався, що канівські козаки на своїй раді вирішили приєднати-

ся до М. Жмайла і три тисячі їх уже вийшли з міста на з'єднання з головними силами повстанців. Коронний гетьман негайно відправив у погоню 10 корогв кінноти під командою ротмістра Одрживольського.

Варто зазначити, що після подій у Каневі С. Конецпольський не дуже надіявся на мирне врегулювання й дедалі більше схилявся до необхідності воєнних дій, як і передбачав князь Є. Збарзький. На світанку 13 жовтня поблизу річки Мошна Одрживольський наздогнав канівських козаків і загопи селян з міщанами, які приєдналися до них [150, оп. 1, спр. 10, арк. 53]. Повстанці, засівши за возами, успішно відбили атаку шляхетської кавалерії. Щоправда, князеві І. Четвертинському вдалося прорватись у козацький табір, але розірваний ним ряд возів одразу ж зімкнувся і Четвертинський до кінця бойових дій залишався в полоні [193, 96]. При спробі вдруге атакувати козацький табір Одрживольський знову зазнав великих втрат, бо козаки, вміло використавши в обороні заболочену місцевість, обмежували дії наступаючих і досить часто відповідали контратаками [там же].

Бій коло р. Мошна значною мірою вплинув на весь подальший хід повстання. По-перше, канівські козаки затримали просування ворога й цим самим дали можливість головним повстанським загонам виграти час для підготовки та згуртованості сил. По-друге, це була перша велика битва від початку повстання, і перемога козаків сприяла розгортанню антифеодальної та визвольної боротьби народних мас України.

За прикладом канівських козаків діяли черкаські козаки. Як тільки каральне магнатсько-шляхетське військо наблизилося до міста, дві тисячі козаків і міщан рушили на з'єднання з головними силами повстанців. Це змусило коронного гетьмана й комісарів тимчасово припинити похід і стати табором. Очевидно, С. Конецпольський, враховуючи невдалий бій на річці Мошна, побоювався несподіваного нападу козаків на своє військо, яке дуже розтягнулося за час походу. Він енергійно почав підтягувати полки, зокрема артилерію, без якої важко було розраховувати на успіх, і тільки 17 жовтня рушив далі, а надвечір розбив табір біля Дніпра. Наступного дня об'єднане коронне військо, обминувши зліва Боровицю, спинилося за містом [105, 4].

Вранці 19 жовтня до польського табору знову прибули козацькі послі з проханням припинити просування коронних військ до прибуття гетьмана М. Жмайла, який з кількатисячним загonom козаків ішов із Запоріжжя. Проте С. Конецпольському вже було не вигідно чекати. Він негайно рушив у напрямку м. Крилова і 22 жовтня скликав військову раду, яка ухвалила

продовжувати похід. 24 жовтня коронне військо, обминувши Крилов, зайняло позицію за одну милю від міста над дельтою р. Тясмин. У цей же час на відстані однієї милі від карального війська в дельті Цибульника, неподалік с. Таборище, розташувалися повстанські загони чисельністю майже 20 тис. чоловік, що свідчило про активну участь у повстанні широких народних мас України. С. Конецпольський зробив ще одну спробу умовити повстанців скласти зброю: 26 жовтня королівські комісари С. Немирич і Ф. Стрибель прибули до козацького табору, досить стримано запропонували видати властям організаторів морських походів після Хотинської війни, а також козацьких послів, які їздили до Москви. Комісари зажадали від козаків, щоб ті не ходили на Чорне море, скоротили реєстр до 5 тис., підкорилися старшому, якого призначатиме коронний гетьман за згодою короля. На раді, яка відбулася 27 жовтня, козаки не прийняли умов королівських комісарів і наступного дня через своїх послів дали полякам, за словами сучасника подій Павла Пясецького, „наглу відповідь” [165, 321]. На світанку 29 жовтня розгніваний С. Конецпольський, відпускаючи козацьких послів, заявив: „Ви незабаром відчуєте силу наших шабель на своїх шиях за вашу непокору і свавілля” [147, ф. 5, оп. 2, спр. 204, арк. 23].

Як тільки козацькі послі покинули польський табір, коронний гетьман дав наказ готуватися до бою. Пправе крило магнатсько-шляхетського війська очолив королівський комісар київський воєвода Томаш Замойський, ліве – Мартин Казановський. У центрі наступали війська на чолі з Іваном Білецьким. За ними йшли вісім сотень найманої піхоти під командуванням капітанів Бутлера і Вінкрота. Карателі, підтримані артилерійським вогнем, водночас пішли на штурм козацького табору.

Повстанці не тільки відбили атаку, але й здійснили успішну контратаку, якої ворог не чекав. Справа в тому, що перед боєм за наказом М. Жмайла в лісі сховалася у засідці козацька кіннота, яка несподівано вдарила по правому крилу наступаючих, внаслідок чого війська Т. Замойського зазнали значних втрат і змушені були відступити. Успішно була відбита козаками й атака найманої піхоти. Однак С. Конецпольський, незважаючи на великі втрати, вдається до нових спроб прорватись у козацький табір, але безуспішно. Тільки пізно ввечері коронний гетьман дав наказ військам відступити на попередні позиції, оскільки „...піхота... змучена... поранена потребувала відпочинку” [147, ф. 5, оп. 2, спр. 204, арк. 24]. Тієї ж ночі в козацький стан перебіг один жовнір і повідомив про підготовку С. Конецпольським нового штурму, що викликало замішання. Та М. Жмайло зумів

навести порядок і приготувався до відбиття ворожого нападу. Однак, порадившись, козаки в ніч на 31 жовтня залишили військовий табір над р. Цибульник і рушили в напрямі озера Росоховате, форсували його й окопалися біля Куруківського озера в урочищі Медвежі Лози. Відступаючи, повстанці залишали досить великі зағони (до 1500 чоловік), які виключали раптовий напад магнатсько-шляхетських військ на головні сили. Цей завбачливий захід засвідчує военний талант і кмітливість козацького гетьмана Марка Жмайла. Захищений болотом козацький табір, хоч і нашвидкуруч укріплений, все ж таки важко було атакувати силами кінноти, на що, очевидно, й розраховував Жмайло.

Спаливши Крилов, С. Конєцпольський на світанку 31 жовтня раптово напав на козацький табір у Медвежих Лозах. Але кіннота і піхота потрапили в болото і під влучним вогнем козаків зазнали значних втрат. У цьому бою ледве не загинув і сам коронний гетьман. Особливо багато полягло німецької піхоти і шляхетських кіннотників [165, 321].

Польський мемуарист С. Журковський, описуючи бій біля Куруківського озера, зазначав, що він був „дуже важким для обох сторін... багато наших людей побито...” [193, 101]. Цю розповідь доповнив священник Пилип: „Поляки козаків багатьох побили і оточили в таборі” [35, 62]. Можна з певністю сказати, що як за чисельністю учасників (майже 50 тис. з обох боків), так і за кількістю загиблих це одна з найбільших битв того часу.

Після невдалої спроби оволодіти козацьким табором С. Конєцпольський знову вступає з козаками в переговори. Коронний гетьман добре усвідомлював, що наближалася зима, а оскільки населення ставилося до карателів вороже і було на боці козаків, виникала проблема з продовольством, фуражем, одягом. Про те, що карателі побоювалися місцевого населення, переконає їх просування по Україні. З щоденника коронного гетьмана С. Конєцпольського дізнаємося, що магнатсько-шляхетське військо під час походу не наважувалося зупинятися в містах, очевидно, щоб уникнути сутичок з міщанами. Підійшовши до Паволочі, розташувалися за милю від міста, пізніше – за чверть милі від Білої Церкви [147, ф. 5, оп. 2, спр. 475, арк. 89]. Так само було і в інших місцевостях. Отже, значні втрати, запеклий опір козаків, підтримуваних населенням, змусили С. Конєцпольського, тверезо оцінивши ситуацію, припинити бойові дії й поновити переговори з повстанцями, висунувши, проте, умови, які задовольняли тільки козацьку старшину.

Складним було також і становище повсталих. Давалися взнаки поспіх у збиранні та організації сил, нестача зброї і боєприпа-

сів, відсутність артилерії, що з невідомих причин не була доставлена в козацький табір. Не виключено, що цьому умисно перешкодила та частина козацької старшини, яка прагнула мирно домовитися з королівською владою.

І головною причиною припинення збройного опору шляхті став новий спадх протиріч між старшиною і козацькими низами. Це призвело до того, що у гетьмана М. Жмайла було відібрано булаву і передано її М. Дорошенку.

6 листопада козацька старшина з М. Дорошенком на чолі прибула у польський табір* і прийняла умови, висунуті Конєцпольським і королівськими комісарами. За Куруківською угодою, козацький реєстр, який козацька старшина зобов'язана була скласти протягом шести тижнів, збільшувався до 6 тисяч чоловік. Повстанці ж повинні розійтися по домівках. Безумовно, за цим крилося прагнення розпорозити їх сили, а отже виключити можливість нового виступу виписаних з реєстру, а також покозачених селян і міщан.

Реєстровому війську призначалася платня в 60 тисяч польських золотих, які вони будуть отримувати в Києві в день св. Іллі. Значно збільшувалася платня козацькій старшині. Старшому призначалася платня 500 золотих в рік, обозному – 100, двом осавулам – по 150, шести полковникам – по 100, шести полковим осавулам – по 50, шестидесяти сотникам – по 50, військовому судді – 100 золотих [22, ч. 3, т. 1, 288].

Таким чином, Річ Посполита могла цілком розраховувати на лояльність козацької старшини, яка обіцяла королівським комісарам „...приборкувати будь-яку сваволу і непослух... не організовувати ні морських, ні сухопутних походів на володіння турецького султана”. Козакам також наказувалося: „Морські човни... спалити негайно в присутності ревізорів...” Реєстровим козакам дозволялося мешкати тільки в королівських маєтках, шляхетські ж та духовні маєтки вони зобов'язані покинути протягом 12 тижнів, а все захоплене шляхетське й королівське майно повернути власникам і старостам [там же, 287–290].

Загін реєстрових козаків (одна тисяча чоловік) має постійно перебувати за порогами неподалік Запорізької Січі й виконувати військову службу, „повідомляти про ворога, не підпускати його до переправ і захищати ці місця. Інші, мешкаючи в повітах,

*Ф. Николайчик вважав, що Куруківську угоду підписано на місці с. Крюкова, вірніше Крукова (нині – межа міста Кременчуга). – Див.: Николайчик Ф. Новый источник о казачком восстании и место заключения Куруковского договора. – К., 1889. – С. 18.

мусять бути готовими іти в похід за наказом коронних гетьманів на допомогу регулярному війську. Причому старшому належало перебувати на Золоторіжжі, а на волості мав залишити заступника, „який за порядком і справедливістю наглядає би” [148, ф. 1, спр. 5795, арк. 68 на зв.].

До реєстру було включено „кращих людей”, тобто тих, хто володів певним майном, необхідним для відбування військової служби [35, 62].

Куруківська угода була нічим іншим, як змовою між королівською владою й козацькою верхівкою. Вона не відповідала інтересам не тільки широких трудящих мас, а навіть рядового реєстрового козацтва, тобто була по своїй суті антинародною. Проте вона відіграла певну політичну роль в історії українського народу: козацтво вперше добилося збільшення реєстру до 6 тисяч чоловік, уперше за всю історію народних повстань його ватажки М. Жмайло та інші не були видані королівським комісарам. Власті змушені були піти на деякі поступки, аби не викликати нових народних виступів.

Разом з тим тисячі учасників повстання, які не увійшли в реєстр, так звані випишки, повернулися до своїх панів. Тому Куруківська угода не тільки не притупила антифеодальні виступи, а, навпаки, сприяла розгортанню класової боротьби, оскільки виписані з реєстру, як повідомлялося в реляції М. Дорошенка старості жигвільському Т. Склинському (1627 р.), „так пограбовані панами..., що залишилася в них одна душа” [57, 304]. Було очевидно, що умови Куруківської угоди мали призвести до нового повстання. Тому королівська влада почала вживати заходів, аби цього не допустити. Путивльські воєводи А. Головін та І. Єсипов писали в Москву (грудень 1625 р.), що коронний гетьман С. Конецпольський „оставил в литовских де городех полковника Казановского; а с ним оставил грошевых наемных людей 15000. А стоят де ныне те люди в литовских де городех; в Василькове, в Треполи, во Ржищеве, в Стайках, в Хвастове; а в Киеве де, государь, ныне три роты жолнер, да три роты пехоты” [35, 62].

Жовнірські лежі завжди супроводжувалися насильством над населенням, крадіжками і грабежем. „Жолнире, – повідомляється в Острозькому літописці, – до Києва приехали с тым интен-том, абы вперд казаков, а затем во вшисткой Украины Русь выстинати аж до Москвы” [27, 105].

Козацька верхівка на чолі з М. Дорошенком слухняно виконувала всі вимоги Куруківської угоди. Названі вище путивльські воєводи писали, що Дорошенко роз’їжджає по українських

містах і складає козацький реєстр, „а казаки ево, Дорошенка, слушают, потому, что лутчие люди казаки, пристали к нему...” [35, 62].

Щодо рядового реєстрового козацтва, то воно було незадоволене угодою. Так, виходець з Польщі шляхтич А. Лукомський повідомляв у Москву (грудень 1625 р.), що реєстровці польському королеві „впредь служить... не хотят, а как де их мера будет, и они пойдут служить государю...” [11, 215], не кажучи вже про десятки тисяч випищиків, а це означало, що на Україні незабаром знову розгориться антифеодальна та визвольна боротьба проти гнобителів.

Факт невиконання народними масами України постанов Куруківської угоди був змушений визнати навіть сам коронний гетьман Конєцпольський: „Не тільки ті, що були виписані з реєстру, але весь... простолюд знехтував куруківською угодою” [186а, 106]. Саме тоді вперше в історії народних повстань на Україні урядовим військам не вдалося розправитися з повстанцями збройним шляхом. А вже згаданий вище князь Єжи Збарзький писав до короля влітку 1626 р.: „В козаків, як нам добре відомо, кілька тисяч на Запоріжжі випищиків... які, очевидно, підуть на море” [147, ф. 5, оп. 2, спр. 175, арк. 178].

Значення народного виступу під проводом М. Жмайла полягало в тому, що було завдано відчутних ударів по військах карателів, а широкі маси покозачених селян та міщан пройшли школу збройного опору, що особливо знадобилося в період визвольної війни 1648–1654 рр.

2. ПРАГНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РОСІЄЮ. ПЕРШІ ПОСОЛЬСТВА В МОСКВУ

Споконвіку між українським і російським народами, які в минулому мали спільне коріння і єдину державу – Київську Русь, існували тісні економічні, політичні та культурні зв'язки, що особливо посилилися в кінці XVI ст., коли під владу московського царя добровільно переходять чернігівські князі [166, 494]. З посиленням централізованої Російської держави український народ знаходив у Росії дедалі більшу підтримку, що глибоко висвітлено в радянській історіографії [102, 176]. Як зауважив відомий український радянський історик М. П. Ковальський, навіть самі факти перебування українських діячів у Москві, подання їм допомоги з боку російського уряду „набували певний політичний резонанс” [77, 38].

Протягом усього періоду визвольної боротьби українського народу, особливо під час народних повстань, посилювалося прагнення широких верств населення України до возз'єднання з Росією. Ще під час першого великого антифеодального повстання на Україні проти гніту української і польської шляхти, яке почалося виступом реєстрових козаків на чолі з Криштофом Косинським, староста черкаський і канівський князь Олександр Вишневецький в листі до канцлера Яна Замойського від 23 травня 1593 р. повідомляв, що Косинський поклявся служити „великому князеві московському з усім своїм військом... і в листі своєму до них (козаків. – В. М.) великий князь називав себе вже царем запорозьким, черкаським і низовим і прислав їм в Запоріжжя сукно і гроші” [169, 27]. А в листі командуючого каральним військом С. Жолкевського від 4 квітня 1596 р. до того ж Яна Замойського повідомлялося, що повстанські загони Северина Наливайка „прагнуть перейти в Московію” [там же, 80].

Особливо посилюються політичні російсько-українські зв'язки в першій чверті XVII ст. внаслідок нового піднесення антифеодального і визвольного руху на Україні. І знову, як і в попереднє століття, важлива роль в посиленні всебічних зв'язків між двома братніми народами належить православним братствам, що висвітлено в монографії радянського історика Я. Д. Ісаєвича [63, 252; 64, 208–213].

У 1620 р. до Москви вирушило посольство війська Запорізького на чолі з полковником Петром Одинцем. В Путивлі козацьких послів зустріли воєводи Іван Борятинський і Микита Оладьїн, які відразу ж відпустили їх у Москву, бо тримати козацьких послів до царського указу „не сміли”, оскільки вважали, що вони можуть дати важливі відомості. В столиці козацьких послів приймали високі державні сановники – думні дяки Іван Граматін і Сава Романчуков, а пізніше навіть сам думний боярин і намісник коломенський князь Дмитро Пожарський. В Посольському приказі козацькі послі заявили: „Прислали их все запорожское войско, гетман Саадачной с товарищи, бити челом... государю, служити головами своими...” [35, 3]. Таким чином, посольство українських козаків у Москву переслідувало певні військово-політичні цілі. В. Д. Корольок переконливо довів, що мова йшла про спробу П. Сагайдачного „домовитися з російським урядом про воєнні дії проти Криму” [82, 38].

Однак в правлячих колах Росії дуже стримано поставилися до цієї пропозиції, оскільки Росія тільки в 1618 р. підписала з Річчю Посполитою Деулінське перемир'я і була дуже ослаблена тривалою війною. Очевидно, саме цим пояснюється спроба царсько-

го уряду не допустити в Москву козацьких послів, а, розпитавши про все в Путивлі, відпустити їх з дарунками на Україну. Пізніше путивльські воєводи отримали від уряду „виговор” за те, що пропустили козаків у Москву [35, 3]. В той же час козацьке посольство було відпущене з великою царською милістю, що свідчило про зацікавленість правлячих кіл Росії в зміцненні всебічних зв'язків з Україною і водночас про намагання не призвести до конфлікту з Річчю Посполитою.

У грамоті царя Михайла Федоровича за 21 квітня 1620 р. Війську Запорізькому вказувалося: „...вы нынешние государские милости к себе поискали и службу свою... хотите оказывати...”. Після цього послам повідомили: „Велел вас великий государь наш отпустить к себе, а с вами велел... послати своего государского жалованья к гетьману и ко всему войску деньгами 300 рублев. А на отпуске жалует вас царское величество... жалованьем: деньгами, и камками, и тафтами, и сукны, и шапки” [там же, 7, 15]. Не виключено також, що козацькі послі домовлялися з єрусалимським патріархом Феофаном III, який тоді був у Москві, про відновлення вищої православної ієрархії на Україні.

У тому ж 1620 р. до Москви прибули представники королівської влади Олександр Слизень і Микола Анфорович, які заявили: „Владислав прав своїх на Московську державу не облишив, і вас усіх і з вами Михайла Федоровича, якого ви тепер государем у себе називаєте, від цілування хреста не звільнив” [122, 1192].

Таким чином, навіть прибуття в Москву козацького посольства було нічим іншим, як політичним демаршем проти правлячих кіл Речі Посполитої.

Того ж року єрусалимський патріарх Феофан III відновив на Україні вищу православну ієрархію і митрополичу кафедру. Спроби представників королівської влади піддати сумніву правомірність патріарха Феофана успіху не мали, оскільки загальновідомо, що він отримав широкі повноваження від інших східних патріархів [188, 7]. Так, у листі константинопольського патріарха Тимофія повідомляється, що єрусалимському патріархові Феофану „благословення і висвяту... і інші архієрейські справи в наших єпархіях... дозволяєм” [там же, 16]. Більше того, саме він отримав право від інших патріархів рукопокласти на патріарха батька царя Михайла Федоровича митрополита Філарета Микитовича.

Відновлення на Україні вищої православної ієрархії мало, безумовно, політичне значення і знаменувало дальше поширен-

ня боротьби проти магнатсько-шляхетського панування. Не можна погодитися також з усталеною думкою, ніби виключна заслуга у відновленні православної ієрархії належить П. Сагайдачному. Цю думку спростовує Протестація митрополита Іова Борецького та інших західноруських ієрархів від 28 квітня 1621 р., в якій повідомлялося, що полковникові П. Сагайдачному та іншим полковникам від гетьмана Якова Бородавки (Неродича) було наказано забезпечити охорону патріарха Феофана [127, 142]. Таким чином, не тільки П. Сагайдачний, а й гетьман Бородавка брав діяльну участь у відновленні православної ієрархії на Україні, виконуючи волю всього Війська Запорізького. Саме за наказом гетьмана Бородавки козаки полковника П. Сагайдачного охороняли Феофана „аки пчелы матицу свою...” [90, 5].

Відновлення православної ієрархії на Україні було гідною відповіддю народних мас на введення унії, і велика заслуга в цьому належить відомому просвітителю, борцеві за возз'єднання України з Росією Іову Борецькому. Ще в 1605 р. він переклав і видав у Дермані „Послання патріарха Мелетія до відступника Іпатія Потія”, а також „Діалог про православну віру” (Острог, 1606 р.). Історичні джерела характеризують Іова Борецького як одного з найбільш високоосвічених діячів свого часу, сміливого і рішучого в боротьбі з католиками та уніатами [135, 181]. У Київському літописі згадується, що патріарх Феофан „поставил и посвятил ꙗ на митрополию Киевскую человека годного и честного именем Иова Борецкого у письмъ словенскомъ, и грецком, и латыни ученого...” [115, 86]. Іов Борецький сміливо боровся проти окатоличення українського народу. Зокрема, у своїй грамоті до православних (грудень 1621 р.) він закликав „не переходити в унію, а твердо стояти в православії” [39, 261–264]. Потрібно відзначити, що Іов Борецький звернувся до православного населення саме тоді, коли правлячі кола Речі Посполитої після успішного завершення Хотинської війни посилюють репресії проти трудящих мас України.

Діяльність Іова Борецького об'єктивно відповідала надіям і сподіванням більшості населення України про возз'єднання її з Росією. Водночас вище православне духовництво під час відкритих збройних повстань завжди блокувалося з світськими феодалами для спільної боротьби проти селян, міщан і козацьких низів. Відомо, що в цей час відбувалася консолідація сил козацької верхівки і вищого православного духовництва, яку схвально зустріли українська шляхта і заможні міщани. Об'єднання панівних кіл феодального суспільства на Україні посилювало їхні позиції в боротьбі з антифеодальним рухом на Україні.

У 1622 р. перемишльський єпископ Ісаїя Копинський відправив у Москву двох послів – Гедєона і Лаврентія до патріарха Філарета з листом, у якому скаржився, що православним на Україні „...не имами, где приклонити головы своя... отовсюду гонения, отовсюду нужда, отовсюду беда...” [35, 28]. Та не все розповідав єпископ Копинський у своєму листі, боячись, що цей документ може потрапити до рук представників королівської влади, а довірив „посланцови моему священноиноку Гедєону устные рещи и беседовати”, заявивши: „...важнейшего не возможно вверить бумаге” [там же]. Безперечно, питання політичного характеру, зокрема про возз'єднання двох братніх народів, Копинський вирішив передати усно, що підтверджується у відписці путивльських воєвод у Москву: „...послал их в Путивль из Лубен архиепископ Исаия Копинский. А втайне де велел нам в Путивле сказать, что крестьянам от поляков утешения... многие хотят ехать к тебе, государю...” [там же, 29].

Однак російський уряд і цього разу обмежився лише матеріальною підтримкою, оскільки Росія на той час ще не була готова до війни з Річчю Посполитою. На відміну від козацького посольства 1620 р., в організації якого православне духовництво прямої участі не брало, місія послів, що належали до духовного стану, – Гедєона і Лаврентія в Москву, відкрито організована єпископом І. Копинським, свідчила про активізацію в боротьбі за возз'єднання України з Росією всіх верств населення, в тому числі і вищого православного духовництва, значення якого в цій боротьбі не можна недооцінювати.

Важливим моментом, що впливав на процес активізації російсько-українських зв'язків, було посилення в 20-х роках XVII ст. наступу з боку католиків та уніатів. Так, за свідченням папського нунція в Польщі Іоанна де Торреса, в 1621 р. на Україні і в Білорусії діяло 2169 уніатських церков, а православних – усього 1089. Проте, судячи з його заяви, уніатські священники залишилися без пастви, а це дає підстави допускати, що відібрані у православних церкви не діяли, оскільки населення не переходило в унію. Тобто уніати захопили тільки церковні землі і майно [86, т. 1, 282].

Політика насильного окатоличення українського і білоруського народів викликала дедалі більший опір народних мас. Особливо великий виступ відбувся в 1623 р. у Вільно, де був убитий польський уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич, який відзначався особливою жорстокістю до православних. Навіть литовський канцлер Л. Салєга в листі до Й. Кунцевича (1622 р.) вказував на його особливий фанатизм: „Мені ніколи і на думку не спадало, що ви будете привертати в унію з таким насильством...” [26, 87].

Королівська влада, заохочена Ватіканом, скористалася вбивством Кунцевича і посилила репресії проти православного населення. Так, у листі короля Сигізмунда III (грудень 1623 р.)

литовському канцлеру Л. Сапезі вказувалося, щоб за вбивство архієпископа Йосафата Кунцевича „злочинці... були покарані” [147, ф. 103, спр. 155–IV, арк. 105]. Королівські комісари, призначені для слідства у справі вбивства Кунцевича, протягом трьох днів стратили 19 найбільш активних учасників виступу [164, 116], але основна маса винних у вбивстві архієпископа уникла кари, втікши на Запоріжжя. Поспіх, з яким королівські комісари здійснили розправу, пояснюється тим, що ходили досить настирні чутки, нібито запорожці збираються прийти на допомогу віленським міщанам. Це не позбавлено вірогідності, оскільки існування зв’язків між Віленським і Київським братствами дає на це підстави. Адрже ще за гетьманування Петра Сагайдачного все Військо Запорізьке вступило в Київське братство.

На Україні в цей час розгортається нова хвиля антифеодальної і визвольної боротьби і водночас посилюються зв’язки між двома братніми народами. Спираючись на підтримку запорожців, київський митрополит Іов Борецький в жовтні 1624 р. відправляє до Москви луцького єпископа Ісаакія Борисковича з проханням прийняти Україну і Запоріжжя під своє покровительство. Митрополит Іов Борецький писав цареві: „В державе... нас, православних єпископов, от престол, от мест и от обителей наших изгнаша... королевскую державою меч на православных обостриша...” [35, 47]. Показовим є і той факт, що Іов Борецький просить царя Михайла Федоровича звільнити Україну від іноземного гніту і подати допомогу „росийского ти племени единопутробным людем”, прямо вказуючи на спільне походження українського і російського народів. „У Малороссиян одна только дума, – казав єпископ Борискович думним дякам Іванові Граматіну і Саві Романцюкову, а також князеві Іванові Черкаському, – как бы поступить под Государеву руку”. Документи свідчать, що особливо важливі питання політичного характеру Іов Борецький передав російському урядові усно через єпископа Борисковича, „мужа во всемь верна и тайну царскую могуще сохранили” [там же], який вів „тайные речи” [136, 26] з думним дяком Іваном Граматіним. Очевидно, йшлося про підготовку на Україні повстання народних мас проти гніту шляхетської Польщі. Той факт, що російський уряд приділяв велику увагу візитові Ісаакія Борисковича, підтверджують зустрічі з ним у Москві вже названих вище державних сановників (4 і 14 січня 1625 р.) [77, 40]. Як визнавав буржуазний історик І. Первольф, „православна Русь в Польщі дедалі більше тяжіла до Москви” [108, 86]. Цар Михайло Федорович нагородив митрополита Іова Борецького щедрими дарунками, що теж свідчило про значення переговорів.

Проте й цього разу порушення питання про возз’єднання України з Росією виявилось завчасним. Варто відзначити, що посольство Борисовича викликало занепокоєння королівської

влади. Зокрема, представники королівської адміністрації повідомляли у Варшаву: „Йов Борецький носився з задумами, ворожими Польщі... щоб цар взяв Україну під свій протекторат” [84, 30], а в королівській інструкції Війську Запорізькому в 1625 р. поряд з іншими вимогами вказувалося: „Щоб тих, хто їздив у справах в Москву, піймали і щоб вони під присягою призналися: з якою метою були послані, і листи, які отримали від московського царя, щоб в руки їх милості панів комісарів віддали” [191, 170]. На початку 1625 р. до Москви знову відбуло козацьке посольство на чолі з полковником Іваном Гирею. Путивльські воєводи А. Головін і І. Єсіпов повідомляли в лютому 1625 р. в Посольський приказ: „Послал из Запорог гетман запорозкий Коленик Ондреев * и все Войско Запорозкое к тебе, государю... з грамотою” [35, 50]. Однак козацькі послы, як повідомляли воєводи, грамоти ** їм не показали, „и что в грамоте писано, то во де оне, казаки, сказали, не ведают, и чтоб их, козаков, с тою грамотою отпустить ис Путивля к тебе, государю...” [там же, 51].

Як бачимо, козацькі послы мали дуже важливе і термінове доручення від усього Війська Запорізького. Якщо врахувати, що саме тоді відбулося повстання народних мас Києва проти світських і духовних феодалів, а також по всій Україні розгортався національно-визвольний рух, що вилився наприкінці того ж року у велике народне повстання під проводом Марка Жмайла, то цілком можна допустити, що грамота цареві Михайлові Федоровичу відкрито закликала його до війни з Річчю Посполитою. Ця думка підтверджується тим, що послы заявили від імені всього козацтва: „Оне де казаки, станут служить тебе, государю, и города литовские станут очищать в твое государево имя” [там же, 62]. Та й царські дарунки козацьким послам на 1000 карбованців соболів і лисиць – суму, як на ті часи, досить значну.

У травні 1625 р. в Путивль прибули два нових послы від митрополита Іова Борецького – Василь Полочанин і Лук’ян Балакірев з грамотами до царя, до боярина Івана Воротинського, до думного дяка Івана Граматіна і до ігумена Петронія, вихідця з України [136, 27].

Таким чином, у першій чверті XVII ст. дедалі більше розвиваються і посилюються всебічні російсько-українські зв’язки. Незважаючи на те що російський уряд на той час ще не міг задовольнити прагнення українського народу про возз’єднання, посольства духовництва і козацтва до Москви відіграли важливу роль в посиленні взаємозв’язків України з Росією.

* Каленик Андрієвич – козацький гетьман з жовтня 1624 по січень 1625 р.

** Лист гетьмана Андрієвича та імена козацьких послів не встановлено.

ВИСНОВКИ

Посилення феодальної експлуатації селян, міщан і козацьких низів, різке зменшення селянських земельних наділів, розвиток фільварково-панщинного господарства, поширення оренди, збільшення вивозу збіжжя з України на міжнародний ринок, посилення феодальних повинностей, поглиблення соціальної диференціації селян, міщан і козаків значно погіршили соціально-економічне становище трудових верств українського народу в першій чверті XVII ст.

Особливо тяжким було становище селянства – переважної більшості населення України. Якщо в кінці XVI ст. нормою панщини на Волині від повного лану було три-чотири дні на тиждень, то в першій чверті XVII ст. панщина збільшилася до п'яти-шести днів на тиждень вже від півлану. Водночас відбувається інтенсивний процес обезземелення селян.

Не легше жилося міському трудовому населенню. Потрібно відзначити, що на економічний розвиток міст і містечок України негативно впливало їхнє правове становище. В Речі Посполитій частина міст називалася королівськими, а решта вважалася особистою власністю феодалів. Якщо перші користувалися магдебурзьким правом, то населення другої частини міст і містечок, а вони становили переважну більшість (понад 80%), повністю залежало від волі феодалів.

Наявність у королівських містах великої кількості юридик, тобто шляхетської або духовної власності на території міста, посилювала владу феодалів у містах і ще більше погіршувала становище трудових верств населення. Соціальна диференціація міського населення впливала на загострення класової боротьби в містах.

Особливо реакційну роль відігравало католицьке та уніатське духівництво, головним завданням якого було окатоличення українського народу.

Щодо вищого православного духівництва, то воно, з одного боку, орієнтувалося на возз'єднання України з Росією, а з другого (коли справа доходила до народних повстань) – займало угодовську позицію по відношенню до королівських урядовців, керуючись класовими інтересами.

Становище народних мас України ускладнювалося внаслідок постійних війн, які вела Річ Посполита і весь тягар яких лягав на плечі трудящих мас. Цьому сприяли й беззаконня магнатів і шляхти, що супроводжувалися „наїздами” на маєтки сусідів, від чого найбільше страждали селяни і трудові верстви міського населення; грабіж і розбій жовнірів; турецьку і татарську агресію.

Поряд з погіршенням економічного становища українського народу посилюється і національно-релігійний гніт з боку польських і ополячених українських феодалів. Кінцевою метою найбільш реакційної частини експлуаторського класу була повна колонізація і окатоличення українського народу.

Внаслідок посилення феодальної експлуатації, погіршення економічного і національного становища народних мас України відбувається процес активізації антифеодальної і визвольної боротьби українського народу, що супроводжувався масовим покозаченням селян і міщан, збільшенням втеч від феодалів, участю широких верств населення в народних повстаннях проти гнобителів.

Головним місцем антифеодальної і визвольної боротьби народних мас України було Подніпров'я. По-перше, в районі Подніпров'я зосереджувалася основна маса втікачів, тобто найбільш мобільної і радикально настроєної категорії селян і міщан. По-друге, в цій частині українських земель існувала Запорізька Січ, що здавна була головним провідником народних виступів на українських землях. Близькість Подніпров'я до кордонів Російської держави – важливий фактор, що впливав на активізацію антифеодальної і визвольної боротьби українського народу в цьому регіоні.

Важливу роль в посиленні класової боротьби на Україні відігравали народні маси Чернігово-Сіверської землі, які взяли активну участь у селянській війні під проводом Івана Болотникова. Щодо Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, то варто зазначити, що, незважаючи на тяжке становище трудящих мас, жорстоку феодальну експлуатацію, там не відбувалося таких великих народних повстань, як на Подніпров'ї. Це пояснюється тим, що вказані землі були захоплені іноземними феодалами ще в попередні століття і впродовж віків феодали зміцнили свої позиції, жорстоко придушуючи будь-який вияв непокори.

Важлива роль у розгортанні антифеодальної і визвольної боротьби на Україні поряд з селянством належала трудовим верствам населення міст, які не тільки були активними учасниками класової боротьби, а й основними постачальниками зброї і боєприпасів повстанським загонам, що підкреслює значимість міст у соціальній боротьбі.

Особливо великий вплив на розвиток антифеодальної і визвольної боротьби на Україні справили перша селянська війна в Росії під проводом Івана Болотникова, в загонах якого активну участь брали вихідці з України, а також героїчна боротьба російського народу проти агресії польських феодалів на початку XVII ст.

Велику роль в організації антифеодальної і визвольної боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі відіграв козацький гетьман Яків (Яцько) Бородавка (Неродич), який готував на Україні збройне повстання народних мас і кінцевою метою якого була ліквідація панування шляхетської Польщі і возз'єднання України з Росією. Заслуга гетьмана Бородавки полягала в тому, що він вперше в історії визвольної боротьби на Україні офіційно визнав козацькі права за всім покозаченим населенням, що викликало швидке зростання козацтва і супроводжувалося втягненням у боротьбу широких мас селян і міщан. Як під час Хотинської війни, так і після її закінчення антифеодальна і визвольна боротьба українського народу посилюється.

Поряд з селянами і міщанами активно включалося в боротьбу і рядове реєстрове козацтво, що привело наприкінці 1625 р. до великого народного повстання під проводом козацького гетьмана Марка Жмайла.

Посилення зв'язків між українським і російським народами у першій чверті XVII ст. сприяло їх возз'єднанню в майбутньому.

Документи

*1620 г. января 30. Реляция возного енерала Волынского воеводства
о ранении и избииении крестьян с Нового двора
и захвате у них подвод и лошадей гайдуками
владимирского епископа Иоакима Мороховского*

*Року тысяча шестсот двадцатого мца
геняра тридцатого дня*

В рочки судовые кгородские володимерские дня двадцать третьего мца (месяца) геняра в року теперешнем... передо мною Яном Вещицким подстаростим володимерским и книгами нынешними старостинскими кгородскими постановившие очевисто возный енерал воеводства Волынского шляхетный Мартин Белозорский ку записанию до книг нынешних кгородских володимерских зознал тьми словы иж року прошлого тысяча шест сот девятнадцатого мца (месяца) декабрия дня былем на справе и потребе урожного его мл (милости) пна (пана) войскога городельского Миколая Жендла Домбровского за приданем очевистым урядовым маючи з собою шляхту людей добрых пана Станислава Ницкого а пана Миколая Дубковского в селе Новом дворе, где за посланем его мл (милости) мне з шляхтою менованою до села Дажвы маетности его мл (милости) до Нового двора належачое урядника новодворского Качановского, видилом каждого зособна подданого меновите Кондрата Петра Гаврила Грицка Андрея Тимоша Тишка Ивана девку Марушку хлопцов троих Мисков дву и Ивана третего побитых твар голову плечи кийцами обухами разы синие спухлые и у кожного у них перси колени одгнетены спухлые же аж кровью хрыпают с которых невим если живы зостанут миновите Иван Грицко Гаврило хлопец мис и девка Марушка од окрутного збитя и везеня строкою приватною в дворе купечовском през килка дней и пренятя их зимном которых кдым пытал од кого бы себе такывые збитя окрутные змордованя и везеня срокие быти меновали, теды поведили вси в одно слово же од насланцов кгвалтовных на кгрунт его мл (милости) пна (пана) нашего новодворский под самую церков новодворскую (напали)... причом меновали же им трое конии з санми с хомутами а волов осм теж з санми и сокир осм невинне взято... и меновали себе шкод каждый з них по двадцати золотых полжких...

(Архів Інституту історії АН УРСР,
оп. 3, од. зб. 5, спр. 67, арк. 77–78)

*1624 г. февраля 25. Документ о разорении татарами
с. Романовка и Сидоровка (взято 92 крестьянина с семьями)*

Осмотр сел Романовка и Сидоровка

Предусмотрительный Иоанн Саноцкий, генеральный возный, служитель гродского Трембавельского суда, подлинный и присяжный, настоящему

суду известный, являсь перед настоящим судом и гродскими старостинскими Галичскими актами, вместе со шляхтичами Иоанном Бьковским и Павлом Тульковским, присоединенными к нему для очевиднейшего свидетельства, публично показали и каждый из них показал, что они сами по требованию величественного Якова Собеского, вотчинника в Злочеве, в отсутствии старосты Трембовельского, тогда в настоящем Трембовельском суде лично сошлись в ближайшую прошлую среду к селам Романовка и Сидоровка, относящимся к староству Трембовельскому... через новые набегы скифов и татар... уничтоженные и сожженные до тла и... крестьян с женами и сыновьями девятно два со всем домашним скарбом в рабство и плен взятых и уведенных...

(Архів Інституту історії АН УРСР,
оп. 3, од. зб. 5, спр. 67, арк. 241)

*1607 г. октября 26. Жалоба дочери бывшего советника города Львова
Якова Войтецкого на крестьян села Белогорща
за неповиновение и отказ от выполнения работ*

Акт во Львове в ближайшую пятницу перед праздником св. апостолов Симона и Чуды лета господня 1607. Господа советники против белогорщан. Достопочтенные господа Львовские советники в присутствии (по настоянию) достопочтенных Каспара Пшездецкого и Иоанна Церинчовича как опекуна (скромной девицы Тамиллы дочери покойного достопочтенного господина Якова Войтецкого, львовского советника, подателя (жалобы) по обвинению, а не тяжелому крестьян села Белогорща в неповиновении и отказе от работ. Упомянутых крестьян, позванных в его резиденцию они спрашивали, почему они давали пример неповиновения и непостоянных работ.

...Господа опекуны запротестовали, что за увольнение от работ подлежат штрафу, который они в настоящее время оценивают и считают в сумме тысячи злотых польских.

(Архів Інституту історії АН УРСР,
оп. 3, од. зб. 5, спр. 67, арк. 80)

*Випис з книг гродських воеводства Київського
Року ...тисяча шістсот дванадцятого місяця березня дванадцятого дня*

На вряду гродським Київським, переді мною Михайлом Мишкою Холоневським ротмістром й. к. м. підвоєводою Київським, постановили... возный енерал воеводства Киевского... очевидно і добровільно до запису в книги нинішні гродські Київські визнав, що року нинішнього тисяча шістсот дванадцятого місяця лютого восьмого дня, відніс позов гродський київський, до маєтності села і двору Липок, і в тому дворі, у ворота великі увіткнув, воротному і челяді дворовій показав і оголосив, [що] писано в скарзі шляхетної пані Софії Жердецького Павлової, до його милості пана Щесного Слешинского, про заклад шести сот золотих польських для від-

дання позиченого, також великої суми грошів, шести сот золотих польських, згідно листа запису його милості...

(Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 97)

*Позов Івана Черкаського на Гулевича.
Року 1602, місяця липня, першого дня.*

На в'язді ґродським в замку й. к. м. володимирським прийшов і став переді мною Григорієм Обухом Воцатинським, намісником підстароста володимирського, шляхетний пан Іван Черкаський, ім'ям своїм, як рідний брат та ім'ям дітей небожчика Івана Черкаського, возного енерала волинського тобто: Лукаша, Яцька і Григорія синів його і Марухни, Галини і Опраски дочок, жалісно розповів і засвідчив на пана Михайла Васильовича Гулевича, що за особистим розпорядженням і з його відома урядник його любитовський Якуб Белдовський нещодавно з помічниками своїми Яном і Романом Тигориновичами підданими його любитовськими і Грицем – боярином його тердівським та іншими багатьма помічниками... побив, поранив,... а потім зв'язав і закував як злочинця і до Молчанова свого маєтку наказав привезти вночі і там знову бив, мучив... і [брат мій Іван Черкаський. – Авт.] місяця червня двадцять восьмого дня помер..."

(Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. І. Вернадського, відділ рукописів, оп. 2, спр. 22362, арк. 1–4)

*Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління,
походження та релігію козаків*

Селяни України та сусідніх провінцій неначе раби, так само як і в більшості інших частин Польщі: вони зобов'язані працювати кінно або пішо тричотири дні щотижня для панів. До того ж вони обтяжені різними орендними платами збіжжям та свійською птицею за землі, якими користуються; зобов'язані платити десятину від баранів, поросят і всяких земних плодів, а також возити дрова і виконувати інші важкі роботи; а до того – погана поведінка з боку євреїв, орендарів шляхетських земель, які до описуваної війни вимагали виконання всіх тих повинностей з великою суворістю, і, нарешті, дістали оренду на право варити пиво та гнати горілку. Отож не треба дивуватись, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю. Проте це тяжке рабство було причиною розквіту всього хороброго Запорозького війська, чисельність якого дуже зросла за останні роки внаслідок відчаю, до якого довела народ прикордонної землі жорстокість шляхти і євреїв. Цей відчай примусив їх йти шукати свободи та кінця своїх бід деінде.

(Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 45–46)

Якщо татари збираються зробити великий напад на Польщу чи Московію, вони звичайно вибирають у січні час, коли буває повний місяць та коли всі річки, озера й болота замерзають, а земля вкривається снігом, особливо на безлюдних рівнинах, що дуже зручно для невідкочованих татарських коней. Кожний татарин веде двох коней, щоб їхати напереді або щоб взяти свою здобич чи харчі, котрих, зрештою, в них небагато: татари беруть з собою трохи пшона, сушеного, подрібненого м'яса, як у турків, а також воду, яку вони дуже добре зберігають і яка допомагає їм при травленні стількох сирих продуктів. Часом вони не беруть нічого з харчів, а вдовольняються лише м'ясом тих коней, які гинуть у поході. Вони їдуть долинами та непроглядними місцями, аби їх не помітили козаки, які завжди чатують та завжди напоготові, щоб прийняти звістку про наскоки татар і зняти тривою в усій країні. Особливо гідне подиву те, що навіть найлітшої зими татари стають табором без вогню, щоб їх не помітили, та їдять тільки кінське м'ясо, пом'якшене під сідлом. Коли вони прибувають на призначене місце, на Україні чи деінде, їхні ватажки відбирають третину війська, що, в свою чергу, поділяється на менші загоны, які й розбігаються на п'ять—шість миль у різних напрямках; а тим часом основне військо держиться купи, щоб дати відсіч при можливому наскоку ворогів; потім, коли загоны повернуться з грабування, ватажки виділяють інші загоны, що, в свою чергу, розбігаються грабувати, дотримуючись такого порядку, щоб усі загоны, які гасаять тут і там, могли за короткий час з'єднатися з основним військом. Пограбувавши та спустошивши так країну протягом чотирьох—п'яти або шести днів, вони якнайшвидше повертаються назад, щоб уникнути погоні, а прибувши в безлюдні степи, де їм легше воювати, зупиняються для перепочинку та розподілу здобичі і бранців.

Вони вирушають в походи і влітку, але не заходять далі десяти — дванадцяти миль, а то й менше. У що пору року в похід їдуть звичайно буджацькі татари, які гонять на пасовиська худобу та коней, а по дорозі грабують усе, що їм трапляється; ось чому безлюдні степи можна проходити тільки з великою охороною, принаймні з п'ятисот чи тисячі чоловік, які йдуть завжди рухомим табором.

Татари воюють тільки великими загонами в дві-три й чотири тисячі вершників, а то й більше; вони не розпочинають бою, якщо не впевнені у своїй перевазі. Коли на них нападають, вони відступають і розсерджуються на маленькі загончики так, що поляки й німці, які йдуть щільним строєм і ескадронами, не знають, кого атакувати. Відступаючи, татари так влучно відстрілюються своїми стрілами, що часто досягають ними своїх переслідувачів більше як за двісті кроків. Потім за чверть милі вони з'єднуються і кожен в одну мить стає на своє місце, на яке він повертається таким самим способом ще багато разів; але так діють татари лише тоді, коли їх велика кількість, інакше вони тікають прожогом. Отже, якщо їх не захопити вночі, що зрештою досить важко, бо вони завжди чатують, або при переході через ріку або яр, то не легко завдати їм поразки.

З ясиром вони поводяться, як з рабами: продають їх купцям з Константинополя чи з інших міст Сходу, які торгують у Кафі, або залишають бранців для своєї власної потреби, наказуючи їм пасти худобу, обробляти землю в тих місцях, де татари займаються сільським господарством. Вони годують їх тим, що й самі їдять, як це мені розповідали польські та французькі офіцери, між іншими підполковник Ніколе та капітан ла Крустад, котрі мали нещастя потрапити до рук татар. Поляки платять їм тим же: за

винятком татарських дітей, яких вони беруть на службу до себе, охрестивши їх та виховавши в християнській релігії, і за винятком деяких мурз, яких поляки тримають в ув'язненні і з якими поводяться досить добре, щоб їх обміняти на польських магнатів, які потрапляють у татарський полон; з усіма іншими татарами поводяться, як з рабами. Полонені постійно закуті в ножні кайдани, і їх, як тих в'ючних тварин, примушують носити всілякі тягарі: вапно, цеглу та інші матеріали для будівель, дрова для кухні й для кімнат, прибирати житла, обробляти землю, а також змушують працювати на інших подібних роботах. Їх завжди підганяє наглядач; ці нещасні можуть дуже часто заробляти нагаї. За одержані гроші вони купують собі харчі, бо їх звичайна їжа лише хліб та вода, а часом трапляється їм [здохлий] кінь. Під час мого перебування у Варшаві у короля та магнатів було двісті чи триста татарських рабів, які так жили.

(Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 65–67)

1609 рік. Розрухи на Україні. — 3 листи кн. Я. Острозького до короля Сігізмунда III від 27 серпня 1609 року (уривок)

Найясніший, милостивий королю, державідо наш милостивий! Лист вашої королівської величності, державця нашого милостивого, віддав мені сьогодні, 6 вересня, комірник вашої королівської величності пан Мошинський, в якому в. к. в. зволиш веліти мені вгамувати козацьку сваволу на Україні, щоб не збиралися вони до купи і не порушували договорів [наших] з пограничними сусідами. Не маю такої ваги, щоб сам міг виправити те, що їх дуже псує. І тепер ім'ям в. к. величності розносять по Україні хорутви і деякі називають себе слугами в. к. величності, хоч вони ними не є. Та бачу я, що при такому порядку ані я, ані хто сильніший не зможе цього вгамувати. Шляхта скаржиться на великі грабунки під самими дверима, що не тільки волоська земля, але й ті краї терплять великий страх. Про це я по чесності своїй, як сенатор, повинен повідомити вашій королівській величності, державцеві нашому милостивому...

(Історія України в документах і матеріалах. — К.: Вид-во АН УРСР. 1941. — Т. 3. — С. 58)

1617 рік. 13 вересня. Договір між Польщею і Туреччиною під Яругою (уривок)

Рескрипт, або лист, даний Скіндер-паші.

Після того, як я, Станіслав Жолкевський, воєвода київський, коронний гетьман польський, прийшов до Дністра з військом найсвітлішого Сігізмунда III, короля польського, шведського, готського, вандалського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфляндського та ін., для придушення і приборкання татарських набігів на держави найсвітлішого його милості короля пана мого, а також для приборкання козацьких розбоїв (в цьому війську були: ясновельможний

пан Ян Данилович з Журова, руський, Ян з Острога князь Заславський волинський – воєводи; Мартин Красидький львівський, Ян Замойський холмський – каштеляни; Адам Ієронім Сенявський – коронний підчаший; Георгій (Юрій) князь Збарзький – коронний кравчий; Станіслав Конєцпольський, коронний підстолій, Валент Олександр Каліновський кам'янецький, Олександр Балабан вінницький, Юрій Шудький галицький, Петро Ожга трембовльський, Ян Зебржидовський, ланцкоронський – старости; Габріель Госцький, київський хорунжий, Мартин Казановський і чимало інших полковників, ротмістрів також знатних шляхтичів) – через кілька днів з другого боку Дністра з волоського берега підступив ясновельможний Скіндер-паша, боснійський беглербег, гетьман найсвітлішого турецького султана. Коли війська вже зішлись і справа дійшла майже до бою, [ми] послали один до одного послів для підтвердження старовинної приязні, що існувала здавна між найсвітлішим королем польським і найсвітлішим турецьким султаном і їх державами, і відбулася між ними угода:

Пункт перший

Щоб козацька вольниця не виходила з Дніпра на Чорне море і в державах, перебуваючих під владою найсвітлішого султана, ніякої шкоди не чинила, і взагалі яким завгодно способом була приборкана, щоб більше ні ми, ні козаки ніяких кривд не чинили і флотові султана не доводилося б у майбутньому виходити в Чорне море. Інакше ми обіцяємо і беремо на себе покарати як війська, так і козаків.

Пункт другий

Щодо татар, то, відповідно до давніх звичаїв, договореності і постанови, укладеної з ясновельможним паном Яном Замойським, канцлером і коронним гетьманом, підтвердженої на Цецорі, дані були з обох боків рескрипти і постанови або угоди посла його милості короля з каймаканом його милістю Ахмет пашею, щоб узяти звичайні подарунки (упоминки) на наступні роки по приїзді чауша від найсвітлішого султана до його милості короля разом з послом хана; щоб вони також у державах нашої корони в жодному місці найменшої шкоди не чинили б, так щоб ми в обопільній приязні жили і згідно з давніми пактами і своєю обіцянкою твердо додержували всіх пунктів...

Дано в таборі над рікою Дністром коло містечка Яруги. 23 вересня, року божого 1617.

Pisma St. Zołkiewskiego, Lwów, 1861, ss. 277–280.
(Історія України: В документах і матеріалах.
К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3. – С. 42–43)

*Року тисяча шістсот двадцять другого,
місяця січня, двадцять першого дня*

На роках судових земських Луцьких, на завтра по Трьох Королях римському святі, в році вище названому... перед нами Іваном Хринидьким, суддею, і Михайлом Гулевичом Воютинським, підсудком, урядниками су-

довими земськими Лудькими, постав перед нами шляхетний пан Матіаш Малашевський, ім'ям пана Яна Реболинського для вписання до книг подав... тестамент – останню волю покійного уродженого його милості Олександра Наримонтовича княжати Ружинського, розпорядження про всю маєтність його нерухому і рухому... з печаткою і підписом руки його милості, а також з печатками і підписами рук людей поважних... з проханням, щоб той тестамент був вписаний, який ми для вписання до книг читати казали і так він письмом польським мусить бути написаний...

(Центральна наукова бібліотека АН УРСР
ім. В. І. Вернадського, відділ рукописів,
ф. Ц, спр. 1435, арк. 6–6 на зв.)

*1625 рік. Оповідання в Москві в січні 1626 року
українського попа Филипа про події війни*

В те ж пори без них пришоу на них [козаків] гетман Конєцпольський с поляки ис ляхи со многими людьми, и города черкасом и Крылов и иные, и места разорили и попленили и выжгли. А как они с моря пришли и хотели с Конєцпольским бой учинить, и он им собратца не дал и пришел на стан ночью, и был бой великой. И побили на том бою казаков с пять тысяч человек, а ляхов с три тысячи человек. А посля того гетман к козакам приступал и казаки с ним говорили и чево они у них хотят. И гетман сказал им, чтоб их вперед было в Запорожех 4000 человек, а больши б того не было. И казаки ему отказали, что им так учинить нельзе. И договорились, что быть вперед шти тысячам человеком, а остальных всех из Запорог выслать и пописать в пашенныя люди. И казаки де переписываютьца и выбираютьца в 6000 человек сами. А кровь де полилась многая, а вперед тово ж часть, потому что ныне в запорских местех есть всяких людей с сорок тысяч, и которые за шестью тысячи останутца, и те в пашенных людех быть не захотят, и чая[ть] того, что войну взочнут, или пойдут в Запор[ог]и или на Дон.

(Історія України в документах і матеріалах. –
К.: Вид-во АН УРСР. – 1941. – Т. 3. – С. 61)

*О взятіи Ливны и Ельца, и о послах Московских
и Крымских*

Приде же из за Порог Гетман Саадашной в украинные города с Запорожскими казаки, и приде к городу Ливнам, и город Ливну взяша взятєм [штурмом], воеводу князя Никиту Черкаскаго взяша в полон, и товарища его Петра Даниловича убиша, и многих людей побиша, и город выжгоша. И взяв Ливны пойдоша к Ельцу, и пришед под Елец стояху немалое время, и Елец взяша обманом, с переди выманив не многих люди. Воеводеж в ту пору бывшу Андрею Полеву, и осадное сидение ему не за обычай; и он со

всеми людьми из города на них выйде. Саадашной же со всеми людьми пришед с зади, город взя. В то ж время посланы быша послы в Крым Степан Хрущов, до подьячей Семенка Бредыхин; да тут же было Крымских татар 50 человек; да с нимиже послано было мягкя казны на десять тысяч. Черкасыж ту казну взяша, и тово Степана Хрущова и подьячева Семенку взяша в полон; а Крымских послов иных поималу живых, а иных побиша многих, и воеводу Андрея Полева убиша, а жену ево в полон взяша, а град Елец разориша и выжгоша, и многих людей в полон поимаша, и казну Государеву всю взяша. Послов же тех русских и крымских вымениша под Москву.

(Летопись о многих мятежах и о разорении Московского государства от внутренних и внешних неприятелей. — Спб., 1771. — 386 с.)

*Повинність селян
с. Заблотце (Київське воєводство) в 1625 р.*

Змушені працювати весь тиждень „своїм тяглом і плутом, що їм скажуть”.

(Центральний державний історичний архів у Києві,
ф. 256, оп. 1, спр. 121, арк.3)

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- Бейлербей – буквально „бей над беями” – офіційний титул правителя ейялету.
- Візир – вищий державний сановник в Османській імперії.
- Волока – поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусії і на Україні в XVI–XVII ст. Мала 30 моргів, була мірилом феодальної повинності.
- Господар – титул правителів (князів) Валахії і Молдавії XIV–XIX ст.
- Грош, гріш – старовинна монета (1/30 златого), поширена в багатьох країнах Європи. В XVI–XVIII ст. на території України були поширені польські і литовські гроші. Вартість одного гроша – 2 копійки, пізніше 1/2 копійки.
- Ейялет – найбільша адміністративна одиниця в Османській імперії.
- Злотий литовський = 24 грошам польським.
- Злотий польський = 30 грошам литовським.
- Каймакам – сановник, який виконував обов’язки візира під час відсутності останнього в столиці.
- Капудан-паша – головнокомандуючий всіма морськими силами Османської імперії, адмірал.
- Лан – поземельна міра в XIV–XVIII ст. в Польщі і Литві та на загарбаних ними українських землях. Малий лан дорівнює 30 моргам (близько 16,8 га), великий лан – 43,5 моргам (близько 25 га). Після 1557 року лан називали волокою.
- Лашт = 2 тонам.
- Лікоть = 29,8 см (у Львові 73,2 см).
- Морг – одиниця земельної площі з XVI ст. у феодальній Польщі (0,5985 га та 0,5602 га), Литві (0,7123) та на загарбаних ними українських землях.
- Постав сукна = в середньому 30–36 ліктям.
- Шеляг – поширена на Україні назва середньовічної дрібної монети – соліда, яка в XVI–XVII ст. дорівнювала 1/3 гроша польського.
- Штука (полотна) = в середньому 48 ліктям.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Азія 22, 30
Азовське море 68
Акерман 68
Англія 56
Антонів 63
Анжіал 67
- Бабка 25
Базалійська волость 63
Балаклія 68
Бар 31, 62, 64, 73
Барське староство 8
Бахчисарай 68
Белзьке воєводство 34
Белзький повіт 24
Бережани 63
Березовець 19
Бершадь 25
Бессарабія 67
Бихов 28
Біла Церква 49, 50, 52, 57, 63, 73, 74, 77
Білгород 67
Біле 62
Білогородка 26
Білогорща 23, 91
Білорусія 21, 22, 84 •
Богуслав 34
Босфор 68
Брацлав 14, 17, 18, 39, 40, 43, 62
Брацлавське воєводство
(Брацлавщина) 25, 32, 40, 41, 44, 48,
61, 70, 73
Брестська унія 5
Буг 10
Будзанов 17
Буковина 28, 88
- Валахія 66
Варна 65
Варшава 7, 86
Васильків 79
Ватікан 14, 22, 56, 71, 84
Вересі 11
Високе 10
- Вишневе 24
Вільно 84
Вітебськ 37
Волинське воєводство
(Волинь) 8, 10, 12, 25, 26, 60, 61, 72, 73, 87
Володарка 26
Володимир 31
Володимирський повіт 25
- Галич 64
Галичина 9, 10, 12, 14, 22, 25, 26, 27, 88
Гданський порт 10
Гелярово 23
Голгочанський ключ 9
Голтва 31
Горинь 28
Горожани 27
Гребінне 29
Гусятин 40
- Двіна 37
Дембна 23
Дермань 83
Дніпро 52, 75
Дністер 48, 58, 60, 62
Добротвор 24
Довге 27
Долинське староство 27
Дон 67
Дрогобич 18
Дубнівська волость 64
Дунай 66
- Ельблонгський порт 10
- Європа 10, 30
Єнич (річка) 19
- Жабокрики 26
Жидачів 31
Житомир 13, 14, 33, 46

- Житомирське старство 16
 Житомирщина 12, 29
 Жовква 18
- Загайці 26
 Закарпаття 27, 28, 88
 Запорозька Січ (Запоріжжя) 19, 21, 25, 46, 48, 58, 67, 73, 74, 75, 78, 83, 85
 Заславль 26, 29
 Заславський ключ 9
 Звягельська волость 11
- Івниця 26
 Ізмаїл 66
 Ільнча 27
 Ірпінь 27
- Кагарлик 74
 Каменецька 28
 Кам'янець-Подільський 18, 30, 59, 62, 63
 Кам'янецьке старство 41
 Канів 17, 18, 31, 33, 63, 74
 Карпатські гори 27
 Кафа 66, 68, 93
 Клів 6, 7, 14, 15, 18, 20, 30, 34, 35, 38, 45, 59, 71, 78, 79
 Київське воєводство (Київщина) 10, 11, 14, 25, 27, 30, 38, 40, 50, 61, 73
 Київське старство 27
 Київський повіт 26
 Китай 22
 Кілія 66, 67, 69
 Ковель 18
 Кодня 33
 Козлиничі 25
 Колесник 26
 Коломия 17, 32
 Коначичі 12
 Корецька волость 25
 Корнин 33
 Коростишів 33
 Корсунь 14, 17, 18, 39, 40, 41, 43, 73
 Костянтинівська волость 63, 64
 Котельня 26, 33
 Краків 7
 Краківське воєводство 64
 Красилівська волость 64
 Красностав 34
 Кременчук 78
 Кременець 26
 Кременецький повіт 26
- Крилів 75, 76, 77
 Крим 49, 51, 57, 62, 63, 64, 65, 67, 70, 72, 81
 Крюково (Круково) 78
 Курукове озеро 77
- Лагодовка 12
 Лесчин 33
 Литва 21, 29
 Лівобережжя (Лівобережна Україна) 11, 25
 Логайське 11
 Лондон 68
 Лосьонов 27
 Лубни 31
 Луков 25
 Луцьк 14, 30
 Луцький повіт 25
 Львів 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 23, 30, 34, 62, 63, 64
 Люблін 36
- Маркусові 13
 Матшин 12
 Матяшовка 24
 Медвежі Лози 77
 Микитиничі 24
 Миколаїв 34
 Михалкова Поляна 13
 Могилев-Подільський 55, 56, 67
 Молдавія 48, 54
 Москва 21, 37, 54, 68, 71, 76, 79, 80, 81, 84, 86
 Мошна 25, 75
 Мшанка 41
- Навіз 25
 Новосілки 12
 Нове 13, 90
 Носівка 25
- Оболюнь 15
 Озеряни 28
 Олесько 18
 Опарино 28
 Остальча 27
 Остапковичі 24
 Остер 16, 30
 Остерське старство 11
 Острог 13, 16, 29, 44

- Острожок 62
 Острозька волость 63, 64
 Охматка 25
 Очаків 66, 69
- Паволоч 28, 33, 52, 73, 74, 77
 Перекоп 53, 66
 Перемишль 64
 Переяслав 26, 30
 Північна Буковина 28
 Підгайці 63
 Пієве Урочище 74
 Плоський ліс 20
 Пнів 28
 Поділ 15
 Подільське воєводство (Поділля) 8, 11, 14, 26, 44, 54, 58, 73
 Покуття 28, 62, 63, 64
 Полганівка 12
 Полісся 10, 28, 29
 Польська Народна Республіка 7
 Правобережна Україна 17
 Прикарпаття 32
 Путивль 32, 82, 84, 86
- Радваниці 24
 Радомишль 29, 33
 Радостав 24
 Рачихов 27
 Ржищів 57, 79
 Риза 67
 Рівне 13, 18, 64
 Річ Посполита (Польща) 3, 5, 6, 7, 10, 14, 22, 28, 41, 46, 47, 58, 59, 60, 64, 72, 83, 88
 Рогатин 63
 Рожев 29, 33
 Рокитно 74
 Романівка 11, 64, 90
 Російська Держава (Росія) 3, 5, 6, 7, 13, 21, 22, 25, 28, 84, 85, 88
 Росоховате 77
 Рось 41, 49, 74
 Ружин 10
 Русь 19
 Руське воєводство 8, 14, 31, 34, 61, 64
- Сажин 23
 Самбор 18, 30, 72
 Самборська економія 27
 Серники 12
 Сидорівка 64
 Синьоводське 27
 Сіверська Україна 21, 88
 Сіноп 66
 Случ 28
 Снятинське староство 64
 Соколово 13
- Стайки 79
 Стамбул 56, 65, 66, 67, 68
 Старокостянтинів 26
 Стинове 27
 Стрий 63
 Стрийське староство 27
 Суха Вільшанка 49
 Суха (Черняхова) Діброва 57
 Східна Європа 22
 Сяноцький повіт 27
- Таборище 76
 Теремовля 31, 34, 63
 Тернополь 62, 63
 Тетерів 27
 Трансільванія 48
 Трапезунд 66, 68
 Трахтемиров 33, 54
 Трипілля 79
 Троянов 26, 33
 Туреччина (Османська імперія, Порта) 22, 29, 48, 49, 51, 57, 60, 65, 66, 67, 70, 72, 73
 Тясмин 76
- Угринов 62
 Узень 52, 74
- Фастів 33, 79
- Хмельник 22
 Хотин 58, 59, 60, 70
- Цецора 56, 67
 Цибульник (річка) 20, 76, 77
- Черкаси 18, 31, 33, 45, 73
 Чернігів 18, 35
 Чигирин 17, 19, 73
 Чорне море 69, 76
 Чортків 18
 Чутка (річка) 19
- Щульбар 26
- Юсківці 11
- Яблунове 17, 27
 Янов 18, 34
 Ярослав 18
 Яруга 48, 95
 Ясенове-Пільне 64

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Маркс К.* Хронологические выписки. Тетрадь IV. Тридцатилетняя война. Обзор истории России//Архив Маркса К. и Энгельса Ф. – Т. 8. – С. 132–172.
2. *Энгельс Ф. Марка*//Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т. 19. – С. 329–345.
3. *Энгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині//Там же. – Т. 7. – С. 343–437.
4. *Ленін В. І.* Філософські зошити: Зошит „Егельгаф”//Повне збір. творів. – Т. 28. – С. 649–674.
5. *Ленін В. І.* Передмова до брошури „Доповідна записка директора департаменту поліції Лопухіна”//Там же. – Т. 9. – С. 317–320.
6. *Ленін В. І.* Соціалізм і війна//Там же. – Т. 26. – С. 289–330.
7. XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Політвидав України, 1986. – 422 с.
8. Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. – К.: Держполітвидав, 1954. – 127 с.
9. *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII в. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1961. – 272 с.
10. Акты исторические и юридические//Основа: Южно-русский литературно-учебный вестник. – Спб., 1861, август. – С. 75–79.
11. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук/Под ред. Н. А. Попова. – Спб., 1890. – Т. 1. – 760 с.
12. Акты о времени междуцарствия (1610 г. – 17 июля 1613 г.) /Под ред. С. К. Богоявленского, И. С. Рябинина. – М., 1915. – 240 с.
13. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Спб., 1851. – Т. 4: 1588–1632 гг. – VIII, 529, 26, 20 с.
14. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Спб., 1863. – Т. 2: 1599–1637 гг. – 15, 287 с.
15. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицией императорской Академии наук. – Спб., 1836. – Т. 2: 1598–1613. – 14, 392 с.
16. *Андрианов П.* Славное низовое запорожское войско: Исторический очерк. – Одесса, 1910. – 30 с.
17. *Антонович В. Б.* Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798. – К., 1870. – 94 с.
18. *Антонович В. Б.* Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 г. – К., 1863. – 120 с.
19. *Антонович В. Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – 351 с.
20. *Антонович В. Б.* Паны Ходьки воротили городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст.//Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 233–261.
21. *Антонович В. Б., Бец В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1. – 110 с.

22. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 35 т. — К., 1859—1914.
23. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. — К., 1885. — Ч. 1. — 370 с.
24. *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки, 1950. — Т. 32. — С. 198—232.
25. *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. Социально-экономические предпосылки войны. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 211 с.
26. *Батюшков П. Н.* Холмская Русь: Исторические судьбы русского Забужья. — Спб., 1887. — 216 с.; Приложение. — 62 с.
27. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — К.: Наук. думка, 1970. — 200 с.
28. Белоруссия в эпоху феодализма: С древнейших времен до середины XVII в.: Сб. документов: В 3-х т./Редкол.: А. И. Азаров и др. — Минск: Изд-во АН БССР, 1959. — Т. 1. — 515 с.
29. *Білецький С. Т.* Боротьба підмайстрів з майстрами у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — Вип. 5. — С. 15—24.
30. *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 332 с.
31. *Болховитинов Е.* Описание Киевософийского собора и история Киевской епархии. — К., 1825. — 291 с.; Приложение. — 276 с.
32. *Буганов В. И.* Крестьянские войны в России в XVII—XVIII вв. — М.: Наука, 1976. — 224 с.
33. *Василенко Г. А.* Хотинська війна/З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і поч. XVII ст. — К.: Рад. шк., 1960. — 99 с.
34. *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Изд. Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1848. — Т. 1. — VIII, 454, 51, XXX, 11 с.
35. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т. /Ред. кол.: П. П. Гудзенко и др. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — Т. 1, 1620—1647 гг. — XXXII, 587 с.
36. Восстание И. Болотникова: Документы и материалы. 1606—1607. — М.: Соцгиздат, 1959. — 455 с.
37. *Геринович В.* Кам'янецьчина//Записи Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. — К.-Подільський, 1925. — Т. 2. — С. 1—168.
38. *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — К.: Госполитиздат УССР, 1957. — 462 с.
39. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. 1. — XII, 576 с.
40. *Голубев С.* Материалы для истории западно-русской православной церкви (XVI и XVII ст.)//Труды Киевской духовной академии. — 1878. — № 6. — С. 171—178.
41. *Грабовецкий В. В.* Гуцульщина XIII—XIX ст.: Історичний нарис. — Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1982. — 151 с.
42. *Грабовецкий В. В.* Нові архівні документи про повстання міської бідноти Брацлава (кінець XVI — поч. XVII ст.)//Арх. України. — 1980. — № 5. — С. 61—62.
43. *Грабянка Г.* Действия презельной и от начала проляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого.../Под ред. И. О. Самчевского. — К., 1854. — 374 с.

44. Гроссман Ю. М. Висвітлення в історіографії питання про експорт хліба західно-українськими землями в XVI–XVII ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – 1970. – Вип. 6. – С. 72–79.
45. Грушевський М. Історія України–Русі. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-російських землях XIV–XVII віків. – Львів, 1905. – Т. 5. – 687 с.
46. Грушевський М. Історія України–Русі. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – К.: Львів, 1907. – Т. VI – 640 с.
47. Грушевський М. Історія України–Русі. Козацькі часи до р. 1625. – К.; Львів, 1909. – Т. VII – 624 с.
48. Гундулич И. Осман. Поэма/Пер. В. К. Зайцева. – Минск: Наука и техника, 1969. – 426 с.
49. Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип. 3. – 188 с.
50. Гуслистий К. Г. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны 1648–1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954: Сб. ст. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 23–53.
51. Документи, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше. – Спб., 1865. – ССШ, – 658 с.
52. Документи, касающиеся церкви св. Василия в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1873. – № 17. – Отд. 2. – С. 481–483.
53. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII в. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1905. – Т. 64. – Кн. 2. – С. 137–171.
54. Донские дела // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссиею. – Спб., 1898. – Т. 18. – Кн. I–VII – 30, 1006, 36 с.
55. Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частию Азова/Собранные и изд. Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. – Воронеж, 1851. – Кн. 1. – 168 с.
56. Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. – Спб., 1905. – Т. 1. – Кн. 1. – 439 с.
57. Жерела до історії України–Русі. – Львів, 1908. – Т. 8. – 407 с.
58. Жукович П. Сеймовая борьба православного Западнорусского дворянства с церковной унией. – Спб., 1903. – Вып. 1 (1609–1614 гг.). – V, 148 с.; Спб., 1906. – Вып. 3 (1620–1621). – VIII, 203 с.; Спб., 1908. – Вып. 4 (1623–1625). – VI, 173, 31 с.
59. История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т. 1 // Древний и средневековый Киев /Ред. кол.: И. И. Артеменко (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1982. – 407 с.
60. История Молдавии: От древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – Кишинев: Шкоола советикэ, 1951. – Т. 1. – 654 с.
61. История Украинской ССР: В 10 т./Ред. кол. Т.: И. С. Слабеев (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 2. – 592 с.
62. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVII в.: Документы и материалы: В 3 т. – М.: Наука, 1965. – Т. 1 (1408–1632). – 349 с.
63. Ісаевич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1966. – 252 с.
64. Ісаевич Я. Д. Документи з історії боротьби міських братств проти національно-релігійного гніту в першій половині XVII ст. // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 208–213.
65. Історія Львова: Короткий нарис/Ред. кол.: Г. Ю. Гербільський та ін. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1956. – 294 с.

66. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.// (Ровенська обл.) Ред. кол. Мяловицький (гол. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1973. – 656 с.
67. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.
68. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 551 с.
69. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 291 с.
70. Історична читанка. – Жовква, 1930. – 34 с.
71. Каманин И. И. Материалы по истории казачьего землевладения//Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 3. – С. 13–17.
72. Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901. – Приложение. – 30 с.
73. Каменецкий Иоаннес. История Хотинской войны//Историко-филологический журнал – Ереван, 1958. – № 2. – С. 262–281.
74. К. алог колекції документів кийвської археографічної комісії 1369–1899/Ред. І. О. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1971. – 183 с.
75. Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX). – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 224 с.
76. Ключевский В. О. Курс русской истории: В 8 т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – Ч. 3. – 427 с.
77. Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ШГАДА: Учеб. пособие. – Днепропетровск: Изд-во Днепротр. ун-та, 1979. – 73 с.
78. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века). – Днепропетровск: Изд-во Днепротр. ун-та, 1982. – 92 с.
79. Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах: Учеб. пособие. – Днепропетровск: Изд-во Днепротр. ун-та, 1983. – 73 с.
80. Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерело з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст.//Арх. України. – 1983. – № 3. – с. 60–63.
81. Копыстенский З. Палинодия (1621)//Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 1.//Русская историческая библиотека. – Спб., 1878. – Т. 4. – С. 313–1200.
82. Коралюк В. Д. К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г.//Славянский архив: Сб. ст. и материалов. – М., 1958. – С. 34–38.
- 82а. Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Спб., 1904. – Кн. 4. – Т. IX–XI. – 498 с.
83. Кременецкий земский суд. Описи актовъ книг. – Вып. 2. – Кн. №12–22 (1601–1614). – К., 1965. – 352 с.
84. Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. – Львів, 1914. – 50 с.
85. Кузьмин А. Запорожская Сечь: Исторический и бытовой очерк. Изд. 2-е. – М., 1904. – 96 с.
86. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – Спб., 1874. – Т. 1. – 363 с. – Т. 2. – VIII, III, 421 с.; Приложение. – 31 с.
87. Кулиш П. А. Материалы для воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. (1578–1630 гг.) – XVIII, 323 с.

88. *Лазаревский А.* Лубенщина и князя Вишневецкие//Киевская старина. — 1896. — № 2. — С. 209—229.
89. *Ламанский В.* О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. — Спб., 1859. — XII, 370, 227 с.
90. *Летопись монастыря Густинского*//Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1848. — С. 2—18.
91. *Львовская летопись*//Научовий зборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской митрополии. — Львов, 1867. — Вып. 1. — С. 261—291.
92. *Макарий, митрополит.* История русской церкви. — Спб., 1881. — Т. 10. — Кн. 1. — 500 с.
93. *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1. — 387 с.
94. *Масса Исаак.* Краткое известие о Московии в начале XVII в. — М.: Госслобиздат, 1937. — 208 с.
95. *Материалы для истории войска Донского: Грамоты*/Сост. И. Прянишников. — Новочеркасск, 1864. — 332 с.
96. *Материалы для истории Киевской митрополии.* — К., 1873. — 69 с.
97. *Материалы по истории СССР: Документы по истории XV—XVII вв.* /Отв. сост. Л. Н. Пушкарев. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — Т. 2 — 323 с.
98. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — Вып. 2/Под ред. В. Антоновича. — К., 1896. — 438 с.
99. *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населения міст України (1569—1654). — К.: Наук. думка, 1975. — 260 с.
100. *Михайлина П. В.* Міста України в період феодалізму/До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI — першій половині XVII ст. — Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1971. — 115 с.
101. *Мицик Ю. А.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР//Арх. України, 1986. — № 5. — С. 55—61.
102. *Мишко Д. І.* Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 176 с.
103. *Нариси з історії Північної Буковини*/Ред. кол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 60—83.
104. *Неточаев В. І.* Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI — перша половина XVII ст.)//Наук. записки Ужгород. ун-ту. — Ужгород, 1954. — Т. 9. — С. 3—44.
105. *Николайчик Ф.* Новый источник о казачком восстании и место заключения Куруковского договора. — К., 1889. — 19 с.
106. *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 447 с.
107. *Османская империя в первой четверти XVII в.:* Сб. документов и материалов/Сост. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба. — М.: Наука, 1984. — 213 с.
108. *Первальф И.* Славяне, их взаимные отношения и связи. — Варшава, 1886. — Т. 1. — 208 с.
109. *Пероговский В.* Материалы для истории Вольни. — Житомир, 1879. — 496 с.
110. *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654)//Нариси з історії України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — Вып. 4. — 268 с.
111. *Підгородецький Лех, Рашба Н. С.* Розгром гуцуцько-татарських полчищ (1621)//Укр. іст. журн. — 1971. — № 9. — С. 132—138.
112. *Показание игумена Феодосия Васьяковсого о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого*//Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1879. — Кн. 1. — Отд. 3. — С. 311—314.

113. *Рклицкий С.* Новый документ о Сагайдачном//Киевская старина, 1902. — № 11. — С. 73—75.
114. *Рудницький С.* Козацько-польська війна р. 1625//Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1897. — Т. 17. — С. 2—42.
115. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, издаваемой комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. — К., 1888. — III. — 322 с.
116. Сборник Муханова. — Спб., 1866. — Изд. 2-е. — 503 с.
117. *Сичинський В.* Чужинці про Україну. Вибір описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Вид. 2. — Прага, 1942. — 243 с.
118. *Сидоренко Н. С.* З історії боротьби міщан та козаків Києва проти польсько-шляхетської гніту (перша половина XVII ст.)//З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.) — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — С. 63—86.
119. *Смирнов И. И.* Восстание Болотникова. 1606—1607. — Л.: Госполитиздат, 1951. — 588 с.
120. *Смирнов И. И., Маньков М. Г., Подьяпольская Е. П., Мавродин В. В.* Крестьянские войны в России в XVII—XVIII вв. — М.; Л.: Наука, 1966. — 328 с.
121. *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI—XVII вв.//Ученые записки МГУ. — М., 1946. — Т. 2. — Вып. 94. — С. 3—42.
122. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Спб., 1896. — Кн. 2. — Т. VI—X. — 1726 с.
123. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: В 15 кн. — М.: Соцгиз, 1961. — Кн. 5 (Т. 9—10). — 756 с.
124. *Соловьев С.* Малороссийское казачество до Б. Хмельницкого// Рус. вестник. — Спб., 1859. — Т. 23. — Кн. 2. — № 9. — С. 177—196.
125. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.: Зб. документів. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. — 444 с.
126. Статут великого княжества Литовского. — Вильно: Типография Мамоньчей, 1588. — 554, 63 с.
127. Статьи по славяноведению, изд. Академиею наук/Под. ред. В. И. Ламанского. — Спб., 1910. — Вып. 3. — 308 с.
128. *Сухоруков В. Д.* Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1869. — Т. I—X. — 290, VIII с.
129. *Теодорович Н. И.* Вольны в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. — Почаев, 1899. — Т. IV. — 928, VI с.
130. *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Ист. очерк. — Почаев, 1893. — 234 с.; Приложение, 269, XIII с.
131. *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. — К.: Вид-во ВУАН, 1931. — Т. 1. — 148 с.
132. Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст./Упоряд.: В. П. Колосова, В. І. Кречотень. — К.: Наук. думка, 1978. — 431 с.
133. Українські народні пісні в записках Софії Тобілевич. — К.: Наук. думка, 1982. — 423 с.
134. Українські народні пісні. Пісні суспільно-побутові/Упоряд.: О. М. Хмільська. — К.: Муз. Україна, 1967. — 735 с.
135. *Филарет (Гумилевский).* Обзор русской духовной литературы. — Спб., 1884. — Кн. 1. — 511 с.
136. *Харламович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — XXVI, 878, LXVI с.

137. Черепнин Л. В., Пашуто В. Т. Образование русского централизованного государства в сравнительно-историческом аспекте (XVI–XVII вв.) // *Вопр. истории*. – 1978. – № 2. – С. 41–53.

138. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные (с предисл. Ал. Лазаревского). – К., 1890. – С. 1–43.

139. Шейдьюк А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1979. – 100 с.

140. Яворницкий Д. И. История запорожских казаков. – Спб., 1895. – Т. 2. – 624 с.

141. Яворницкий Д. И. Гетман Петр Конашевич Сагайдачный. – Екатеринослав, 1913. – 68 с.

142. Яворський М. І. Нарис історії України. – Ч. 2. Станово-шляхетське суспільство. Козацька революція. – Х.: Держвидав України, 1924. – 136 с.

143. Якубович В. Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польскою старостинскою властью за свободу и земельную собственность в XVI–XIX вв. – Каменец-Подольск, 1912. – 263 с.

144. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. – К.: Наук. думка, 1986. – 160 с.

145. Архів Інституту історії АН УРСР.

146. Державна публічна бібліотека СРСР іт. В. І. Леніна у Москві. Відділ рукописів.

147. Наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефаника у Львові. Відділ рукописів.

148. Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. І. Вернадського в Києві. Відділ рукописів.

149. Центральний державний архів древніх актів СРСР у Москві.

150. Центральний державний історичний архів УРСР у Києві.

151. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові.

152. Akta Crodzkie i Ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, opracowal A. Prochaska. – Lwów, 1868. – t. 1. – XXX, 635 s.; t. 2, 1909. – L, 640 s.

153. Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. // *Rocznik Wołyński*, pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1934. – t. 2. – S. 194–213.

154. Antonów W. Rola St. Konięcpolskiego w przygotowaniu komisji kurukowskiej // *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickiego kola Historyków Uniw. Jana Kazimierza. 1878–1928*. – Lwów, 1929. – 15 s.

155. Archiwum w. w. o. o. dominikanów w Jarosławiu, sześcil S. Barącz. – Kraków, 1887. – Wyd. 2. – 270 s.

156. Baranowski B. Polska a tatarszyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1948. – 130 s.

157. Collectanea z dziejopisów tureckich przez J. S. Senkowskiego. – Warszawa, 1824. – t. 1. – 244 s.

158. Horn M. Walka chłopow czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600–1648. Cz. 3. Opor chłopski w dobrach szlacheckich wystapienia włoscian przecirwobcym panom. – Warszawa. – Wrocław, 1982. – 108 s.

159. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdow tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwona. – Warszawa. – Wrocław. – Kraków: Wyd-wo Nauk. – hist., 1964. – 233 s.

160. Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 na tle stosynkow gospodarczych. – Wrocław. – Warszawa. – Kraków. – Gdansk: Wyd-wo Nauk. – hist., 1972. – 243 s.

161. *Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590–1648. – Opole: Wyd-wo Wyzszej szkoły ped., 1963. – 385 s.
162. *Jablonowski A.* Pisma. – Warszawa, 1911. – t. 3. – 368 s.
163. *Kersten A.* Stefan Czarniecki 1599–1665. – Warszawa: Wyd-wo MON, 1963. – 584 s.
164. *Kognowicki K.* Życie Lwa Sapiegi//Życia Sapiegow y listy od monarchow, książąt. – Wilno, 1790. – t. 1. – 393 s.
165. Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego. – Kraków, 1870. – 457 s.
166. Kroniki Polskiej Marcina Bielskiego. – Kraków, 1597. – Księgi 4. – 804 s.
167. *Latopisies*, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rekopismu wyd. K. Wojcicki. – Warszawa, 1853. – t. 1. – 187 s.
168. Listy księcia Jozefa Zbaraskiego kastelana krakowskiego z lan 1621–1631 /Wyd. Dr. A. Sokolowski. Kraków, 1878. – 171 s.
169. Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnero i hetmana 1584–1620 /Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. – Kraków, 1868. – 152 s.
170. *I oziński Wł.* Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVIII w. – Lwów, 1890. – 305 s.
171. *Loziński Wł.* Prawem i Lewem, – Lwów, 1931. – t. 1. – 426 s.
172. *Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wawow. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959. – 377 s.
173. Nabożenstwo do błogosłowieonego Jozafata meczennica arhybiskupa Połockiego patrona Korony Polskiej W. K. L..., przez Jakuba Susze. – W Wilnie, 1761.
174. *Naruszewicz A.* Życie Chodkiewicza. – Warszawa, 1805. – t. 2. – 316 s.
175. *Niemcewicz J.* Dzieje panowania Zygmunta III. – Warszawa, 1819. –t. 3. – 348, XX, VIII s.
176. Pamiętnik Zbigniewa Ossolinskiego, woewody sandomirzkiego, wyd. W. Ketrzyński. – Lwów, 1879. – 210 s.
177. Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621., zebrał Zegota Pauli. – Kraków, 1853. – 155 s.
178. Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620 /Wyd. A. Bielowski. – Lwow, 1861. – XIII, LX, 631 s.
179. *Prohaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. – Lwów, 1927. – 419 s.
- 179a. *Rawita-Gawronski F.* Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII – go wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa, 1923. – 238 s.
180. Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berlin – Poznan, 1864. – t. 2. – 604 s.
181. Rocznik Towarzystwa Historyczno-literackiego w Paryży. – Paryz, 1869. – 439 s.
182. *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowem i statystycznym. – Warszawa, 1853. – 246 s.
183. *Stecki T.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiętniki. – Kraków, 1888. – 347 s.
184. *Suvara Fr.* Przyczyny i skutki kleski cecorskiej. – Kraków, 1930. – 231 s.
185. *Szajnocha K.* Skice historyczne. – Lwów, 1861. – t. 3. – 449, 11 s.
186. *Tomkiewicz W.* Jeremi Wisniowiecki (1612–1651). – Warszawa, 1933. – 406 s.
- 186a. *Tomkiewicz W.* Powstanie kozackie w roku 1630//Przegląd Powszechny. – Kraków, 1930. – t. 187. – S. 104–128.
187. *Tretiak J.* Historia wojny Chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – 240 s.
188. *Verificatia niewinnosci.* – w Wilnie, 1621. – 73 s.

189. Volumina legum. — Petersburg, 1859. — t. 2. — 482, XIV s.; t. 3. — 472, XVI s.

190. Źródła do dziejów Polskich/Wyd. przez M. Grabowskiego i A. Przędzieckiego. — Włno, 1843. — t. 1. — 218 s.

191. Źródła do dziejów Polskich/Wyd. przez M. Malinowskiego i A. Przędzieckiego. — Włno, 1844. — t. 2. — 485 s.

192. Źródła dziejowe — Warszawa, 1977. — t. 5. Lustracje korolewszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku/Wyd. A. Jabłonowski. — C, 228 s.; Warszawa, 1894. — t. 20. Ziemi Ruskie. Ukraina (Kijow — Braclaw). — 11, 89, 185, XXVI s.; Warszawa, 1897. — t. 21. Ziemi Ruskie. — Ukraina. — II, 654, LI s.

193. Źurkowski S. Źywot Tomasza Zamojskiego/Wyd. Al. Batowski. — Lwów, 1861. — 160 s.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ МАС УКРАЇНИ ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.	9
1. Погіршення становища селян, міщан і козаків	9
2. Антифеодальна боротьба селян	21
3. Роль населення українських міст в антифеодальному русі	30
Розділ II. РОЗГОРТАННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ МАГНАТСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ	44
1. Активізація визвольного руху на Україні в 20-х роках XVII ст.	44
2. Консолідація сил народних мас. Діяльність козацького гетьмана Якова Бородавки (Неродича) (1619–1621 рр.)	53
3. Український народ у боротьбі з турецько-татарською агресією	60
Розділ III. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПІСЛЯ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ І ПОЧАТОК ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ	70
1. Народне повстання 1625 року	70
2. Прагнення українського народу до возз'єднання з Росією. Перші посольства в Москву	80
Висновки	87
Додатки	90
Документи	90
Словник термінів	98
Географічний покажчик	99
Список використаної літератури	102

Марочкін В. П.

М 28 Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К.: Вища шк., 1989. – 111 с.

ISBN 5-11-000308-4.

Монографія присвячена визвольній боротьбі українського народу в першій чверті XVII ст. проти гніту Речі Посполитої, розглядається також тенденція до возз'єднання України з Росією. Залучення в науковий обіг нових архівних матеріалів дало змогу автору більш повно висвітлити названу проблему і зробити ряд нових висновків. Переглянуто також деякі концепції вітчизняної дожовтневої і польської буржуазної історіографії.

Для викладачів, науковців, аспірантів.

М 0503020902-317 46-89
М211(04)-89

ББК 63.3(2Ук)45

Монографія

Марочкин Василий Петрович

**АНТИФЕОДАЛЬНОЕ
И ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ
НА УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVII в.**

Киев
„Вища школа”

На украинском языке

Художній редактор *Є. В. Чурій*
Технічний редактор *А. А. Коркишко*
Картограф *Л. Г. Волконська*
Коректор *Н. С. Корольова*
Оператор *О. П. Россіна*

ІБ № 12817

Підписано до друку 14.09.89. БФ 05123. Формат 84 X 108¹/₃₂. Пагір офсетний № 2. Гарнітура Прес-Роман. Умов. друк. арк. 5,88. Умов. фарб.-відб. 6,09. Обл.-вид. арк. 6,41. Тираж 700 прим. Видавн. № 8332. Зам. № 9-74/. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво „Вища школа”, 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Надруковано з оригіналу-макету, підготовленого у видавництві „Вища школа”, в Київській книжково-журнальній друкарні наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Регіна, 4

М-2

І крб. 30 к.

